

Б. АБДУВАЛИЕВА, М. ИСМАТУЛЛАЕВА

КЫРГЫЗ ТИЛИ

8

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ТУУСУ**

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Текстин авторлору:
Ж. Садыков менен Ш. Кулуев.

Музыкасынын авторлору:
Н. Давлесов, К. Молдобасанов.

Ак мөңгүлүү аска-тоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колуңда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма.

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Бийик сактап урпактарга берели.

Кайырма.

Б. Абдувалиева, М. Исматуллаева

Кыргыз тили

Өзбек мектептеринин 8-классы үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги тарабынан бекитилген*

Бишкек 2012

УДК 373.167.1
ББК 81-2 Ки я 721
А 13

Абдувалиева Б., Исматуллаева М.

А 13 Кыргыз тили. Өзбек мектеп. 8-кл. үчүн окуу китеби. - Б.: 2012. - 128 б.
ISBN 978-9967-439-86-3

Китепте алынган материалдар окуучулардын дүйнөгө болгон көз караштарын жана пикир алышуу мүмкүнчүлүктөрүн калыптандырууга, оозеки жана жазуу речин өстүрүүгө багытталды.

Окуу китебинде өзбек мектептеринде кыргыз тилин окутууда билим берүүнүн жаңы технологияларын колдонуунун айрым ыкмалары берилди.

Китеп 8-класстын окуучуларына жана кыргыз тили мугалимдерине арналат.

Бул окуу китеби Кыргыз-өзбек университетинин алдындагы "Окуу китептерин даярдоо Борбору" тарабынан даярдалган. Окуу китеби жөнүндө сунуш жана пикирлеринизди "Борбор" жетекчилигине жазуу түрүндө билдиришиңерди суранабыз.

Биздин дарек: Ош шаары, Г.Айтиев көчөсү, 25-үй.

А 4306020200-12

УДК 373.167.1
ББК 81-2 Ки я 721

ISBN 978-9967-439-86-3

© Абдувалиева Б., Исматуллаева М., 2012
© КӨУ окуу китептерин даярдоо борбору, 2012
© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2012

1-§. Сөз айкашы

1-көңүгүү. Ырды көркөм окугула. Атооч сөздөрдү тапкыла.

Эне тилим

Эзел кыргыз эл болгондо арандан,
Дили менен тили кошо жаралган.
Чачкын элди бириктирип эне тил,
Элдин ою тил аркылуу таралган.

Алыс калды ал кылымдар жомоктой,
Ар мезгилдин ысык-суугун тоготпой.
Элим чыкты эчен кызыл кыргыздан,
Өз атын да, өз тилин да жоготпой.

Тил жоголсо, эл тагдыры не болмок?
Тилсиз элдин иши кантип оңолмок?
Эне тили – эл аброю, эл жаны,
Тил жоголсо, эл да кошо жоголмок. (С.Ж.)

2-көңүгүү. Ырдан этиш сөздөрдү байланышып турган атооч сөз менен кошо көчүрүп жазгыла.

3-көңүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөргө сөз түркүмү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Аянтта окуучулар иштеп жатышат. 2. Кыздар короону шыпырышты, ал эми балдар арыктарды тазалашты. 3. «Күкүктүн үнүн биринчи жолу уксаң, андан жакшы тилекти сура», - деген сөз бар. 4. Таятам абдан адептүү, балдарга үнүн көтөрбөгөн, жумшак мүнөз адам болчу.

Сөз айкашы толук маанилүү эки же андан ашык сөздөрдүн айкалышынан түзүлөт. Ал багындыруучу жана багыныңкы сөздөрдөн турат. Багындыруучу сөз негизги ойду билдирет, багыныңкы сөз багындыруучу сөздүн маанисин толуктап турат.

Мисалы: Кызыл алма, он китеп, тынч жашоо.

Алма, китеп, жашоо - багындыруучу сөздөр, кызыл, он, тынч – багыныңкы сөздөр. Багындыруучу сөз менен багыныңкы сөз маанилик жана грамматикалык жактан байланышып турат. Жаңы китеп – маанилик жактан; сабакка даярдануу– грамматикалык (-га) жактан байланышты.

4-көнүгүү. Текстти окугула. Түшүнүгүнөрдү кыргызча сүйлөп бергиле. 1-3 сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыраткыла.

Кыргызстан - тоолуу өлкө. Туш тарабы бийик тоолор менен курчалган. Өлкөбүздүн абасы таза, жаратылышы кооз, көргөндүн көз жоосун алат. Кыргызстандын борбору- Бишкек шаары. Ал- Орто Азиядагы эң кооз, жашыл шаарлардын бири. Анда көптөгөн өнөр жай ишканалары, окуу жайлар, балдар бакчасы, мектептер, театрлар, цирк ж.б. маданий мекемелер бар.

Кыргызстан- алтын, сымап, сурма, көмүр, мунай ж.б. кен байлыктардын мекени. Түстүү металлдарды казып алуу боюнча дүйнөдө алдыңкы орундарда турат.

Кыргызстан 1991–жылы эгемендүүлүктүн туусун бийик кармап, өз алдынча өнүгүүнүн жолуна түштү. Бул, албетте, ар бирибиз үчүн чоң сыймык, ийгилик болуп тарыхта калды.

Бүгүнкү күндө эркиндиктин шамы, демократиянын деми менен өлкөбүз күн санап өсүүдө. Тарыхта далай сыноолорду, нечендеген оош-кыйыш мезгилдерди өз башынан өткөргөн кыргыз калкы, эгемендүү Кыргызстан болуп дүйнөгө таанылган учур.

Жаш достор, терең билим алып, өлкөбүздүн келечеги үчүн экономикасынын гүлдөп өсүшү үчүн салым кошуу - ар бирибиздин парзыбыз. (М.И.)

- Кыргызстан жөнүндө айтылган кандай ойлорду билесиңер?

- Кыргызстан демократиялуу өлкө экендигин далилдер менен айтып бере аласыңарбы?

5-көнүгүү. Тексттин 1-2-абзацын өзбек тилине которгула. Сөздөрдүн айтылышын жана жазылышын салыштыргыла.

6-көнүгүү. Берилген сөздөрдү пайдаланып, сөз айкаштарын түзгүлө. Алардын багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрүн ажыратып, кайсы сөз түркүмүнөн түзүлгөндүгүн айтып бергиле.

Тоолор, өлкөбүз, өнөр жай, эгемендүү, жер, кооз, кубаттуу, окуучу, бүт дүйнөнүн, алдыңкы, бийлик, элдери, кен байлыктар.

7-көнүгүү. Ырды көркөм окугула жана жаттап алгыла.

Кыргызстан

Гүлдөрдүн ток, агын көрдүм бу журттан,
Жалаң марттык жагын көрдүм бу журттан.
Мөмөлөрдүн багын көрдүм бу журттан,
Ысык-Көл – көл эмес, көк асман бу –
Кыргызстан бу.

Бу жерде тоодой пахта, жибек, тыбыт,
Мында кенен, мында – алма, мында – тыт.
Мында ар бир жаш – Манастай жигит.
Ажайып, көрктүү дүйнө бу –
Кыргызстан бу

Күн ага түркүн түстүү берген ыраң,
Өстүргөн мал миң – сан
Күтүрөп өрүштөргө батпаган,
Тоо өлкөсү, куттуу мекен бу –
Кыргызстан бу.

Кимде- ким нысап менен бералса баа,
Бу журтта Манас өңдүү баатырлар да,
Көп өткөн. Абасы бар дартка дабаа
Жер сыяктуу түгөнбөгөн дастан бу –
Кыргызстан бу.

(М. Турсунов)

2-§. Көнүгүүлөр

9-көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштары кайсы сөз түркүмүнөн түзүлгөнүн жана кандайча байланышканын айтып бергиле.

Жакшы иштөө, билимге умтулуу, болоттон бекем, жарк этип күлүү, келе жаткандардын үчөө, сырдалган парталар, келечекке умтулуу, окуучулардын баары, келечек жөнүндө сүйлөшүү, ар бир адам, таштай оор, ушул китеп, экинчи келүү, жогору көтөрүлүү, көпүрө аркылуу өтүү.

Сөз айкашы атоочтук жана этиштик сөз айкашы болуп экиге бөлүнөт. Багындыруучу сөз атооч сөздөрдөн болсо, атоочтук сөз айкашы, этиш сөздөрдөн болсо, этиштик сөз айкашы деп аталат.

Мисалы: жыгач күрөк, жылуу суу (атоочтук), жогору чыгуу, тез иштөө (этиштик) ж.б.

10-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыраткыла, түрлөрүн аныктагыла.

Ысык-Көл мелмилдеп тынч жатат. Ак чардактар жем издеп, ары-бери учуп жүрөт. Тынчтыкты бузуп, төмөн жактан жел кайык чыга келди. Кайыкта отургандар көл жээгинде жүргөндөргө кол булгалашты. (К.Б.).

11-көнүгүү. Төмөнкү схема боюнча сөз айкаштарын түзгүлө.

сын атооч + зат атооч

зат атооч + зат атооч

зат атооч + сын атооч

сан атооч + этиш

зат атооч + этиш

тактооч + этиш

Үлгү: сын атооч + зат атооч: күлүк ат.

12-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна жөндөмө мүчөлөрдү улап же жандоочторду колдонуп сөз айкашын түзгүлө. Көчүрүп жазгыла, түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле.

Мектеп ... баруу, окуучулар ... тарбиялоо, жатакана ... жашоо, самолет ... учуу, кесип ... сүйлөшүү, шаар ... кыдыруу, биз ... класс, ата-эне ... сыйлоо, билим ... умтулуу, тип ... күрөшүү, парашют ... секирүү, телефон ... сүйлөшүү.

13-көнүгүү. Үйдөн ар кандай түзүлүштөгү жана маанидеги сөз айкаштарын түзүп келгиле. Байланышуу жолдорун аныктагыла.

3-§. Сүйлөм

14-көнүгүү. Окугула. Текстке ат койгула. Кандай сүйлөмдөр бар экендигин аныктагыла.

Нан дыйкандын ак эмгегинен, маңдай теринен жаралат. Нан адамга өмүр берет, ошондуктан ата-бабаларыбыз нанды урматтап келишкен. Нансыз жашоого мүмкүн эмес, ал баарынан улук. Нан көп болсо, ар бир үйдө тынчтык, токчулук өкүм сүрөт. Бирок нанды барктаганды билбегендер да арабызда жок эмес.

Кымбаттуу балдар! Силер нанды сактагыла, аны өстүргөндөрдүн ак эмгегин, Жараткандын берген ырыскысын барктай билгиле!

- Нан кантип жаралат?

- Таштандыларда же тепсендиде жаткан нан силерге кандай таасир калтырат?

- Нанды барктоо дегенге кандай түшүнөсүңөр?

15-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү туура айтууга машыккыла

Өмүр, өмүрүбүз, жашоо, жашообуз, ата-бабаларыбыз, мүмкүн эмес, баарынын, өстүргөндөр, өкүм сүрөт, буудай.

Бүткөн айрым бир ойду билдирген сөз же сөз тизмеги сүйлөм деп аталат.

Сүйлөмдөгү сөздөр маанилик жана грамматикалык жактан өз ара байланышып турат.

Мисалы: *Биз келечек үчүн күрөшөбүз. Түн. Ай сүттөй жарык. (1-сүйлөм биз күрөшөбүз, келечек үчүн күрөшөбүз деген сөз айкаштарынан түзүлдү. 2-сүйлөм түн деген бир гана сөздөн турду).*

16-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Эл, баарынан, эне, унутпа, келди, кымбат, бак-дарак, жаайт, жаз, анын, эгин, жаз, эмгегин, гүлдөрдү, күн көрөт, өсөт, жаан.

17-көнүгүү. Текстти окугула. 1-2-3-сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыратып жазгыла, алардын грамматикалык же маанилик байланыштарын аныктагыла.

Нандын качан пайда болгону белгисиз. Байыркы египеттиктер буудайды, арпаны мурда эле өстүрүшкөн. Андан нан жана башка таттууларды жасоону билишкен. Алгач алар нанды ачыткысыз жасашкан. Египетте ачыткыны биздин заманга чейинки экинчи кылымда пайдалана башташкан.

Байыркы гректер менен римдиктер биздин заманга чейин ачыткыны пайдаланууну билишкен эмес. Ал эми байыркы орустар буудайдан, арпадан нанды ачытып да, ачытпай да жасашкан. Нан жапканды билгендерди өтө сыйлашкан. Нандын сапаты мамлекет тарабынан катуу көзөмөлгө алынган. Кантты же майды үнөмдөп, аз кошуп койгондор катуу жазаланган.

- Биздин элибиз нанга кандай мамиле жасашат?

- Нан жөнүндө кандай уламыштарды же жомокторду билесиңер?

4-§. Сүйлөмдүн мааниси боюнча бөлүнүшү

18-көнүгүү. Текстти окугула. Акын жөнүндө билген маалыматтар болсо, кошумчалап айтып бергиле.

Акындын төрөлүшү

Туш тарабы тоолор менен курчалган Кетмен-Төбө өрөөнү (азыркы Токтогул району) созулуп жатат. Айтылуу Нарын дарыясы Кетмен-Төбөнү жарып өтөт. Анын алкым жагында Мазар-Суу, Куччу-Суу, Балыкты өзөндөрү. Куччу-Суунун төмөн жагынан Узун-Акмат суусу агат. Суунун кошулган жери Чолпон-Ата, андан жогору Сасык-Жийде деген кыштоо бар. 1964-жылы күзүндө ошол Сасык-Жийдеде улуу акын Токтогул жарык дүйнөгө келет. Сатылган менен Бурма балалуу болуп, алачыгы кубанычка толду. Бурма «балдарым токтобой жүрдү эле» деп, баласынын атын Токтогул койду. (Ж.Бөк.)

19-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү туура айтууга жана жазууга машыккыла.

Туш тарабы, Кетмен-Төбө өрөөнү, Куччу-Суу өзөнү, Сасык-Жийде кыштоосу, Узун-Акмат суусу, улуу акын, жарык дүйнөгө келет, алачык.

Сүйлөм маанисине карай төрткө бөлүнөт:

1. *Жай сүйлөм.*
2. *Суроолуу сүйлөм.*
3. *Илептүү сүйлөм.*
4. *Буйрук сүйлөм.*

1. *Айрым бир бүткөн ой жайынча гана билдирилип, түшүндүрүү, баяндоо иретинде айтылса сүйлөмдөр жай сүйлөм деп аталат. Аягына чекит коюлат.*

Мисалы: Кыргыз комузу менен элибиздин түбөлүккө өчпөс күүлөрү чертилди.

2. Суроо иретинде айтылган сүйлөмдөр суроолуу сүйлөм деп аталат. Суроолуу сүйлөмдөрдө жооп талап кылынат да, аягына суроо белгиси коюлат.

Мисалы: Токтогулдун кандай күүлөрүн билесиң?

3. Күчтүү сезим менен айтылган сүйлөм илептүү сүйлөм деп аталат. Аягына илеп белгиси коюлат.

Мисалы: Бах, айлана кандай кооз!

4. Бирөөгө карата буйрук берүү, сурануу иретинде айтылган сүйлөм буйрук сүйлөм деп аталат. Буйрук сүйлөм жайынча айтылса аягына чекит, күчтүү сезим менен айтылса аягына илеп белгиси коюлат.

Мисалы: Сабактан кийин китепканага баргын. Уулум, сен атаңдын айткан сөздөрүн ук.

20-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөр кандай мааниде айтылып жатат? Тиешелүү тыныш белгисин коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Элиндин намысын сакта, жоодон качпагын.
2. Укпайт деп ушак айтпа, билбейт деп уурулук кылба.
3. Ботом, Максат, сен кайда жөнөдүң.
4. Жашасын элдердин достугу.
5. Жаркыраган жаз келди, айлана көпкөк түскө боёлду.
6. Кымбаттуу балдар, эмгекке жана эл коргоого даяр болгула.

21-көнүгүү. «Күз» деген темада текст түзгүлө. Жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөр катышкандай болсун.

5-§. Көнүгүүлөр

22-көнүгүү. Текстти окугула. Сүйлөмдүн маанисине карай түрлөрүн ажыраткыла.

Грек жаңгагы

- Балдар, силер билесиңерби, грек жаңгагы кайсы жерлерде өсөт?

Кыргызстанда, жапайы грек жаңгактары өсөт. Байыркы Грецияда Искендер Зулкарнарий (Европада Александр Ма-

кедонский) Чыгышты басып алып, ушул кыргыз жерине чейин келген, Арстанбап деген жерден жаңгактарды алып кетип, өз мекенине отургузуп, колдо өстүргөн. Анан дүйнөгө «грек жаңгагы» деген ат менен тараган дешет. Бул уламышты кыргыздар сыймыктануу менен да, өкүнүү менен да айтышат.

Жаңгак абдан көп жыл жашайт. Жер жүзүндө мөмөсү менен айырмаланган жаңгактын 900 түрү бар. Жаңгактын данегинин 60-70 пайызы май, 15-20 пайызы белоктон турат.

Жаңгак эң баалуу жемиш гана эмес, анын жыгачынан үй эмеректери жасалат. Жаңгактын уюлу да кымбат бааланат. Токойдогу бал челекчилердин балы адамды ушунчалык тамшандырат, чиркин!

- Жаңгак жөнүндө дагы эмнелерди билесиңер? Айтып бергиле.

23-көнүгүү. Төмөнкү жай сүйлөмдөрдү суроолуу сүйлөмдөргө айландыргыла. Суроолуу сүйлөм кандайча уюшулгандыгын айтып бергиле.

Дүйнө боюнча эң ири жаңгак токойлору Кыргызстандын түштүк райондорунда- Арстанбап, Көгарт, Аксы, жана Өзгөн аймактарында кезигет. Алардын жалпы аянты 276 миң гектарга жетет.

Ошондой эле жапайы жаңгак токойлору Кичи Азияда, Балкан жарым аралдарында, Иран жана Кытайда да кездешет.

Жаңгак дарагы сөңгөгү жоон, бутактары барпайып бийик өсөт. Ал нымды жана жылуулукту сүйөт. Ным жетиштүү жерде бийик, көркөмдүү болот.

Токойдо жаңгак менен догуз, кирпич, кашкулак, тыйын чычкан ж. б. азыктанышат. (КЖЭ)

24-көнүгүү. Берилген үзүндүнү көркөм окугула. Мазмунун айтып бергиле. Буйрук сүйлөмдөрдү тапкыла.

Конокко чакырбасын сени кимдер,
Адеп күтүп, тамакты даамдай көр.

Улуу болсо, өзүндөн – эзелки адат,
Ашка колду кичүүлөр кийин салат.
Бирөөнүн алдындагы тамакты алба,
Өз жактан ал, өзүндү жакшы карма.
Оозуңа салганыңды шашпай чайна,
Ысык ашты үйлөбө, жаман анда.
Тамакты жеген сайын мактап алгын,
Үй ээсинде кубаныч, сүйүнүч калсын.
Жол-жосуну дүйнөнүн мына ушундай,
Эстей жүр эл ичинде унуткарбай.

(Ж.Б.)

25-көңүгүү. Төмөнкү батанын маанисин түшүндүргүлө. Кайсы учурларда, кимге бериле тургандыгын айтып бергиле. Батаны жаттап алгыла.

Дасторконуңар бай болсун!
Казаның, очогуң май болсун!
Төрт тарабың шай болсун!
Көңүлүң толуп жай болсун!
Улустун улуу күнүндө
Бакыттуу аш берсин!
Узун өмүр жаш берсин,
Дасторконуңдан даам кетпесин,
Көңүлүңө санаа жетпесин!
Теңирим тоодой ырыс берсин,
Көлдөй кымыз берсин,
Көлкүтүп көңүл берсин,
Балкытып бата берсин.
Оомийин!

6-§. Сүйлөм мүчөлөрү.

Ээ жана анын милдетин аткаруучу сөздөр

26-көнүгүү. Текстти окугула. Өзбек тилине которгула.

Комуз

Комуз – кыргыз элинин чертме кылдуу музыкалык аспабы. Анын түрдүүчө кобуз, хобуз, комыс деп аталышы эң байыркы музыкалык аспап экенин далилдейт.

Комуз өрүк, карагай, арча, жапан тал сыяктуу жыгачтардан чабылат. Бул жыгачтардын мөмөсү бышкан кезде кыйылып, сомдолуп, сууга кайнатылып, андан соң ышталат. Ошондой жыгачтан жасалган комуз бек жана добуштуу болот. Комуз баш, моюн, тулку, чара, капкак, куткун, тепкек, үч кулак, үч кылдан турат. Кулагы өрүктөн, арчадан же мүйүздөн, кылы койдун ичегисинен жасалат. Азыркы учурда көбүнчө жасалма тарамыштан жасалууда.

Комузду ным жерге коюуга болбойт. Ным жерде турган комуз кылынын добушу чыкпай, жыгачынын сапаты бузулат. Ошондуктан комузду боо тагып илип коюу же атайын комуз капта сактоо сунуш кылынат.

- Комуз черте аласыңарбы?
- Комузда ойноло турган кандай күүлөрдү билесиңер?
- Өзбек элинин музыкалык аспабы рыбап менен салыштыргыла?

27-көнүгүү. Ырды көркөм окугула жана жаттагыла.

Комузум

Чебердин тийсе кол учу
Чер жазган мукам добушу.
Чертилип келдиң байыртан,
Чечен тил кыргыз комузу

Үнүңдө ыр да, ый да бар,
Үшкүрүк, арман, муң да бар.
Өзөктү өйүп ыргагың,
Өткөндөн берет миң кабар.

(Б.С.)

28-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү туура айтууга машыккыла.

Кылдуу, чертме, мөмөсү, кыйылат, ышталат, өрүк, мүйүз, чебер, үшкүрүк, өзөктү, өйүп, чечен тил

Сүйлөмдүн тутумунда туруп, кандайдыр бир суроого жооп болуп түшкөн сөздөр сүйлөм мүчөлөрү деп аталат.

Мисалы: Жылкылар оттоп жатат. Жылкылар – эмнелер? оттоп жатат – эмне кылып жатат? – деген суроолорго жооп болуп түштү.

Сүйлөм мүчөлөрү баш жана айкындооч мүчөлөр болуп эки топко бөлүнөт.

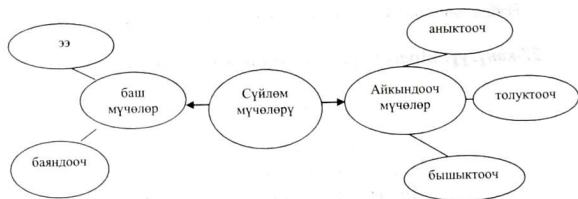
Баш мүчөлөргө – ээ жана баяндооч, айкындооч мүчөлөргө – аныктооч, толуктооч, бышыктооч кирет.

Сүйлөмдүн баяндоочу менен байланышып, ойдун негизин билдирип, атооч жөндөмөсүндө турган баш мүчө ээ деп аталат. Ээ ким? эмне? кимдер? эмнелер? кимиси? эмнеси? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Токтогул далайга козголбой турду.

Ээ түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал ээ болуп бөлүнөт. Жөнөкөй ээ бир гана сөздөн, татаал ээ бир нече сөздөн турат.

Мисалы: Токтогул Кетмен-Төбөдө туулуп өскөн. Ысык-Көл кышында тоңбойт. Токтогул - жөнөкөй ээ, Ысык-Көл - татаал ээ.

29-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө. Алар ээнин милдетин аткарсын.

Жылдыздар, айлана-чөйрө, мекеним, Соң-Көл, Ош шаары, мекен сакчылары, жаратылышыбыз, ата-эне.

30-көнүгүү. Ырды көркөм окугула. Андагы сүйлөмдөрдүн ээсин тапкыла.

Ысык-Көл – кыргыз көлү кылкылдаган,
Кыз-келин кылаасында шыңкылдаган.
Кылымдар колдон түшкөн маржан болуп,
Көрүнбөй тереңинде жылтылдаган.

Көзү курч, көкүрөгү бек уландары.
Пейли кең, берешен кол адамдары.
Ысык-Көл, касиетинден айланайын,
Сыйла, сүй бакыт берген замананы.

(А.О.)

31-көнүгүү. Сүйлөмдөрдүн ээсин таап, астын сызгыла, тиешелүү суроо койгула. Кайсы сөз түркүмү экендигин үстүнө жазгыла.

Ишинин ийгилигине сүйүнгөн Зууракан эмгекке берилди. Аны эч ким эмгекке чеккен жок. Ал тургай, күн жаап турганда да, кызылча аянтына өзү келди. Какшып турган топурак нымды көп талап кылат. Ишке катуу берилген Зуураканга катчынын сөзү тамаша иретинде угулду.

- Ишти токтот, Зууракан. Албетте, ишке сен жооп берсиң. Ден соолугуңа мен жооп берем. Ал кетмендин сабын кармады. («Аялзатка таазим»)

Эзнин милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:

1. **Зат атооч:** Аскар айланага суктана карады.
2. **Ат атооч:** Биз каникулда Ысык-Көлгө барабыз.
3. **Затташкан сын атоочтор:** Жакшы таап сүйлөйт.
4. **Сан атооч сөздөр:** Отуз бешке бөлүнөт.
5. **Кыймыл атоочтор:** Сүйлөшүүлөр башталды.

32-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, эзнин милдетин кайсы сөз түркүмү аткаргандыгын айтып бергиле.

1. Дос жерите сүйлөйт, душман эрите сүйлөйт.(Мак.)
2. Жакшы сыйлайт дили менен, жаман кыйнайт тили менен.(Мак.)

3. Ал бардык сыноолордон өттү.
4. Ак Мөөрдүн баянын билгендер айтып беришти.
5. Эки жерде эки-төрт.
6. Жакшы окуу – ата-эненин алдындагы парзыбыз.
7. Баарыбыз райондун борборуна чейин барабыз.

33-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна мааниси жагынан дал келген сөздү коюп көчүргүлө.

1. ... - кыргыз элинин байыртан бери жашап, күрөшүп келген тарыхый турмушун чагылдырган көркөм чыгарма.

2. ... кыргыздын маданий жана адабий мурасын ушул күнгө чейин оозеки сактап келди.

3. Эпостун сюжеттик курулушунда элдин ..., ... баяндалган.

4. ... эл арасында оозеки сакталып келгендиктен, көп варианттуулукка ээ.

5. Эпостун көркөмдүк касиетин арттыруу үчүн ... чыгармачылык менен мамиле жасашкан.

6. Казак окумуштуусу Чокан Валиханов ... кыргыз турмушунун энциклопедиялык жыйнагы деген ойду айткан.

7. Чет элдик окумуштуулардын ... кызыгуулары күндөн-күнгө артууда.

Колдонулуучу сөздөр: Эпос, ал, «Манас эпосу», турмушу, каада-салты, манасчылар.

34-көнүгүү. Берилген сөздөрдү жана сөз айкаштарды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Өлкөбүз, Күрп-Сай ГЭСи, Соң-Көл, дүйнө элдери, эл достугу, баарыбыз, силер, жакшы, жаман, мелдеште жеңгендер.

7-§. Баяндооч жана анын милдетин аткаруучу сөздөр

35-көнүгүү. Текстти окугула. Сүйлөмдөрдүн баяндоочун тапкыла.

- Космоско качан жол салынган?
- Биринчи жолу космоско ким учкан?
- Космонавттардан кимдерди билесиңер?

Мен уча турган кораблди «Восток» деп аташты. Космодромго бир нече космонавттар учуп жөнөдүк. Бара жаткандардын бардыгы учууга даяр эле. Менин жанымда космонавт – эки отурду. Ал бардык даярдыктан өткөн. Учууга бир гана күн калды, бизге толук дем алыш беришти. Эртең менен саат беш жарымда доктор мени акырын ойготту.

- Юра, таң атып калды, тур.

-Турайынбы? Космонавт–эки да тура келди. (Ю.Г.)

Сүйлөмдө ээ менен байланышып, ээнин кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирип турган баш мүчө баяндооч деп аталат. Баяндооч эмне кылды? эмне кылып жатат? эмне болду? эмне болуп жатат? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Бул чарбада гүл өстүрүлөт.

Баяндооч түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана тутумдаш болуп бөлүнөт. Жөнөкөй баяндооч бир сөздөн, тутумдаш баяндооч бир нече сөздөн турат.

Мисалы: Бир топтон кийин карыя сөзгө аралашты. Айлана көзгө сайса көрүнгүс. Аралашты – жөнөкөй, көзгө сайса көрүнгүс – татаал баяндооч

Баяндоочтун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:

1. *Этиш:* Сыртта жамгыр жаап жатат.
2. *Сын атооч:* Кыргызстандын тоолору бийик.
3. *Зат атооч:* Ысык-Көл – кыргыз эсеринин бермети.
4. *Сан атооч:* Эки он беш – отуз.
5. *Ат атооч:* Менин эң жакын тууганым – ушул.
6. *Тактооч:* Жалкоонун шылтоосу көп.
7. *Атоочтуктар:* Бербестин ашы бышпас.

8. **Кыймыл атоочтор:** Башкы милдетибиз – мекен алдындагы парзыбызды аткаруу.

9. **Бар, жок деген сөздөр:** Баш кесмек бар, тил кесмек жок.

36-көнүгүү. Тиешелүү суроолорду коюу менен сүйлөмдүн баяндоочун тапкыла.

Чуркоо – жеңил атлетикалык көнүгүүлөрдүн бир түрү. Байыркы Грецияда кеңири белгилүү болгон. Биздин күндөргө чейин жеткен таштагы жазууда мындай делет: «Күчтүү болгун келсе – чурка, сулуу болгун келсе – чурка, акылдуу болгун келсе – чурка».

Чуркоо – булчунду чыңдайт, жүрөктү машыктырып, үнөмдүү иштетет, организмдин кан менен камсыз болушун жакшыртат, чыдамкайлыкка көндүрөт, акыл эмгегинен чарчагандарды эс алдырат, ашыкча салмактан арылтат. Ар кандай шартта: үйдө, стадиондо, токойдо чуркаса болот. Үйдө чуркоо үчүн полго килемче салып, терезени чоң ачып коюу керек.

Кыскасы, чуркоо – ден соолук.

37-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын баяндооч маанисинде колдонуп сүйлөм түзгүлө.

Убада берүү, эмгек кылуу, аңгемелешүү, аткаруу, келечек, жетимиш, ушул, дарыя, сыймык, узун, кыска.

38-көнүгүү. Сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн таап, алардын милдетин аткарган сөздөрдү аныктагыла.

Конокту чакырарда ойлоп көргүн,
Эмне ичип, жээрине көңүл бөлгүн.
Ичип-жээр тамак-ашың болсун таттуу,
Көрүнсүн дасторконуң салабаттуу.
Үй-ичиң, идиштериң жаркырасын,
Тазалык өкүм сүрүп турсун таасын.
Чакыргын санаалаштын ар кимисин,
Келерин, же келбесин өзү билсин.
Кокустан чакырылбай калса бирөө,
Өзүңө кечирилбес калат күнөө. (Ж.Б.)

8-§. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу

Ээ менен баяндоочтун ортосуна төмөнкү учурларда сызыкча коюлат:

1. *Ээ да, баяндооч да атооч жөндөмөдөгү зат атооч же сан атоочтон болсо: Көлдүн суусу – дары. Эки жерде эки – төрт.*

2. *Ээ заттык маанидеги атоочтуктан болуп, баяндооч атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон болсо: Залда машыгып жаткан - Сыргак.*

3. *Ээ атооч жөндөмөдөгү зат аточ, баяндооч кыймыл атоочтон же тескерисинче болсо: Керимдин милдети – улуттук бийди үйрөтүү. Алыш-бериш – туугандыктын белгиси (Мак.)*

4. *Баяндооч заттык маанидеги сын атоочтон болсо: Алиманын жоолугу – кызылы.*

5. *Баяндоочко бул, ал, ошол деген сөздөр кошулуп айтылса, алардан мурда сызыкча коюлат: ... бутакта көгөргөн жалбырак – ошол мен, талаада өнүп чыккан эгин – ошол мен. (Ч.А.)*

6. *Ээ да, баяндооч да эсептик сан атоочтон болсо: Эки он беш – отуз.*

39-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көрктүү окуп, сызыкчанын коюлушун түшүндүргүлө.

1. Эненин сүтү - бал, баланын тили – бал.

2. Эл ынтымагына эгедер болгон да – сөз, эл ичин иритип бузган да – сөз.

3. «Эжеке» деген – элпек сөз, атынан айткан – тентек сөз.

4. Топту жарып сөз айтыш – чечендиктин белгиси, эп келтирип сөз айтуу – эстүүлүктүн белгиси. (Мак.)

5. Илимсиз – ал адашуу, айсыз түндө.

А илим – жеткирер жол жарык күнгө.

6. Сук болуу – себептери бардык дарттын.

Токтоолук – пайдалуусу ар кыл шарттын. (Ж.Б.)

40-көпүгүү. Сүйлөмдөрдөн ээ менен баяндоочту таап, тиешелүү жерге сызыкча коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Жакшы элдин көркү, жоогазын жердин көркү.
2. Мелдеште жеңгендер экөө.
3. Бул эл мактаган кыз.
4. Мекенге кызмат кылуу ар бир атуулдун милдети.
5. Сенин укугуң зор: бул дүйнөнүн ээси да сен, башкаруучусу да сен.
6. Табылды атамдын бир тууган иниси.
7. Ой океан, тил булак, кол комузчу, көз чырак. *(макал)*.

41-көпүгүү. Эл сүрөтчүсү Г. Айтиевдин «Фронттон кат» аттуу сүрөтү боюнча байланыштуу текст түзгүлө. Баш мүчөлөрдүн арасына сызыкчанын коюлушуна көңүл бургула.

9-§. Көнүгүүлөр

42-көнүгүү. Окугула. Баш мүчөлөрдү таап, алардын милдетин кайсы сөз түркүмү аткарганын, кандай суроого жооп берерин аныктагыла. Түзүлүшү кандай?

1. Көз – бул ойлордун, сезимдердин, кайгы-кубанычтын эң татаал дүйнөсү. 2. Биздеги сүрөттөрдүн бүтүндөй система-сы ушул дүйнөгө арналган (Сухомлинский). 3. Ал – чарчы бойлуу, аксакал адам.

4. Жеримдин суусу – дары, таштары – алтын,
Жыргалда, эркиндикте жашайт калкым.

Таалайга тандап туруп жаралгансып,
Тянь-Шань кышта жылуу, жайда салкын. (М.А.).

5. Ак-Сай, Арпа, Чоң-Алай –
Атагы чыккан жер ушу.

Суусамыр, Арым, көп жайлоо –
Суктанар элим конушу. (Ж.Бөк.)

43-көнүгүү. Баш мүчөлөрдү таап, аларга төмөнкүдөй тартипте мүнөздөмө бергиле:

- а) сүйлөмдү уюштуруудагы мааниси;
- б) кандай суроого жооп бергендиги;
- в) түзүлүшү;
- г) кайсы сөз түркүмүнөн экендиги.

1. Жайлоонун толгон кези. Ар күнү кулундарды агыткан кезде, жылкыны булакка чейин өзүм айдап барчумун. 2. Дайым мингеним өзүмдүн жайдак кер кунаным болор эле. 3. Күндөрдүн биринде кулундарды агыткан кезде, айлананы жөө туман басып турган. 4. Мен адатымча кулундарды булакка чейин жеткирдим да, кер кунан менен кайра тарттым. 5. Алдымдан кызыл буурул ат минген, алачыктай болгон кызыл жигит жолукту.

6. – Айыл кимдики? – деди. Мен жооп бергенче, кекилик алган бүркүтчө кунанымдан чеңгелдеп ала койду. 7. Мен эч-темеден коркконум жок. 8. Атамдын баатыр жолдоштору

мени далай ошентип эркеткен эле. 9. Мен ошолордун бири деп ойлодум. 10. Бирок кармаган колу бүркүт апчыгандай болуп, сөөктөрүмдү сыздатып жиберди. (А.Т.)

- Силер кандай ойлойсуңар, бала туткун болдубу же жигит тамашалап жатабы?

- Окуя андан ары кандай болуп өнүгүшү мүмкүн?

- Кыргыздын белгилүү жазуучусу Аалы Токомбаевдин чыгармалары менен таанышыңарбы?

44-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын пайдаланып, жогорудагы текстти улантып жазгыла. Жазган кичи аңгемелерди класска окуп бергиле.

Баатыр, туткун болуу, «эрке кыз», эрегишүү, кызыл буурул же ак чагыр, качуу, жарадар болуу (кылуу), жолборс тийүү.

- А.Токомбаевдин «Күүнүн сыры» деген аңгемесин окуп, өзүңөр жазган аңгемени салыштыргыла. Текстке канчалык деңгээлде жакындыгы бар?

10-§. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү. Аныктооч

45-көнүгүү. Макалдарды көчүрүп жазып, ар бир сүйлөм мүчөсүнүн суроосун үстүнө жазып чыккыла.

1. Жакшы бала эр болот, жаман бала жер болот.

2. Ийилген башты кылыч кеспейт.

3. Душмандын сырты жылма, ичи кара.

4. Элдүү түлкү ачка өлбөйт.

5. Намысы бар жигиттин нар күчүндөй күчү бар, намысы жок жигиттин намыс менен неси бар?

6. Адептүү бала ата-энесин мактатар, адепсиз бала ата-энесин какшатат.

7. Өнөрлүү адам өлбөйт. Өнөрүң болсо, өргө чап.

Грамматикалык жактан баш мүчөлөрдүн бирине багынып, аларга айкындык, тактык берип турган сүйлөм мүчөлөрү айкындооч мүчөлөр деп аталат.

Мисалы: Коркуп калган Зейнеп башын акырын көтөрдү. Мында коркуп калган, башын, акырын деген айкындооч мүчөлөр Зейнеп, көтөрдү деген баш мүчөлөргө багыныңкы абалда туруп, алардын маанисин кеңейтти.

Айкындоочтор грамматикалык маанилерине карай аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп бөлүнөт.

Аныктооч сүйлөмдө зат же заттык маанидеги сөздөр менен байланышып, алардын ар кандай белгисин, сын-сыпатын, санын, иретин же бир жакка таандык экенин көрсөтөт. Кандай? Канча? Кимдин? Эмненин? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Ынтымактуу эл – соолбос көл. (Макал)

Аркандын узуну жакшы, аңгеменин кыскасы жакшы. (Макал)

Кандай эл? – ынтымактуу – заттын сыпатын; эмненин? Аркандын, аңгеменин – 3- жакка таандык экенин билдирди.

Аныктооч түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана тутумдаш аныктооч болуп бөлүнөт. Жөнөкөйү бир гана сөздөн, тутумдаш аныктооч бир нече сөздөн турат.

Мисалы: Куттуу конокко – таттуу тамак- жөнөкөй. Эки миздүү бычактан сактанба, эки жүздүү адамдан сактан- тутумдаш.

46-көнүгүү. Жогорудагы макалдардын маанисин түшүндүрүп бергиле. Андан айкындооч мүчөлөрдү, анын ичинен аныктоочту тапкыла.

47-көнүгүү. Текстти окугула. Ага ат койгула, текст боюнча план түзгүлө.

Бүбүсара Бейшеналиева – кыргыз хореографиясын негиздөөчүлөрдүн бири. Ал 1936-41-жылдары Ленинград хореографиялык окуу жайында окуган. 1948-49-жылдары ошол эле окуу жайдын өнөр арттыруу классында айтылуу балет педагогу А.Я. Вагановадан таалим алган.

Б.Бейшеналиева 1939-жылы кыргыз искусствосунун Москвада өткөн I-декадасында бийлеп чыккан.

Анын күчтүү хореографиялык таланты «Чолпон» жана «Раймонда» спектаклдеринде ачык көрүнгөн. Бүбүсара кыргыз профессионалдык хореографиясынын азыркы деңгээлге көтөрүлүшүнө өтө зор салым кошкон жана кыргыздын балет өнөрүнүн даңкын көп жерге чыгарган. Ал катышкан «Чолпон» балет фильми дүйнөнүн 60тан ашуун өлкөсүндө коюлган. Өзгөчө 1958-жылы кыргыз искусствосу менен адабиятынын Москвада өткөн 2-декадасында Б.Бейшеналиева борбордук көрүүчүлөрдүн да, адистердин да эң жогорку баасын алган.

Ал телегейи текши өнүккөн балериналардын тобуна кошулат. Артисттин ар бир көрсөткөн оюну сулуулуктун, назиктиктин, шаттыктын жаркын майрамына айлана турган. (КСЭ).

- Бүбүсара Бейшеналиева жөнүндө дагы кандай маалыматтарды билесиңер?

- Бүбүсара ойногон балетти же кинону көргөнсүңөрбү? Көрсөңөр силерге кандай таасир калтырды?

48-көнүгүү. Тексттеги 1-3-сүйлөмдөргө сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Аныктоочторду тапкыла.

Аныктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:

1. **Сын атооч:** *Көңүлсүз иш* – өнүмсүз.

2. **Сан атооч:** *Жүз сомун болгончо, жүз досуң болсун.*

3. **Ат атооч:** *Ошол окуя анын турмушун өзгөртүп жиберди.*

4. **Зат атооч:** *Ар үйдүн өз коногу бар.*

5. **Атоочтук:** *Болор жигит – эпчил, болбос жигит – кекчил.*

6. **Кыймыл атооч:** *Сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгы жакшы болду.*

49-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөн аныктоочту таап, анын милдетин кайсы сөз түркүмү аткаргандыгын аныктагыла.

Дал ушул учурда бийиктен кандайдыр күркүрөгөн доош чыкты. Бул шумдук доош же жайкы күндүн күркүрөшүнө окшобойт. Башта кулак уктаган бейтааныш, улам күчөп келат-

кан дооштон кармана албай Ташчайнар да дөбөгө атып чыкты. Канчыгы экөө катар туруп кулак түрүп, коркконунан куйрук кыпчып кетенчиктей беришти. Асманда бир балээ болуп жатты. Доошун мурда кулак укпаган, өзүн мурда көз көрбөгөн кандайдыр бир куш талаа үстүнөн кайып учуп келе жатты.

Андан артта алысыраакта, дагы бир ушундай балээ учуп келе жатты. Кайып учкан бойдон экөө тең алыстан өтө беришти. Бара-бара күркүрөгөн доошу да өчтү.

Бөрүлөрдүн бу көргөнү вертолеттор болучу. (Ч.А.).

- Бул кайсы чыгармадан үзүндү? Чыгарманын өзүн окугансыңарбы?

- Силер кандай ойлойсуңар, эмне үчүн жазуучу вертолеттун добушун жагымсыз доош катары сүрөттөп жатат?

50-көңүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Алымбек датка – кыргыз элинен чыккан көрүнүктүү мамлекеттик ишмер. Ал Алай өрөөнүндөгү адыгине уруусунун манабы Ажы бийдин уулу болгон. Анын ата-бабасы өз заманынын белгилүү инсандары болушкан жана кыргыз элинин көз каранды эместиги үчүн күрөшүп келишкен.

Тектүү жерден чыккан Алымбектин балалык чагы, жигиттик курагы Чоң-Алай, Кичи-Алай өрөөндөрүндө өткөн. Ал 15-17 жаш курагында эле баргы уругуна баш-көз болуп, уюштургуч, март бий катары таанылган. 32 жашында Алымбек датка Анжиян вилаетинин беги болуп дайындалган.

- Алымбек датка жөнүндө дагы кандай маалыматтарды билесиңер? Сүйлөп бергиле.

51-көңүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Бийик-бийик тоолор, агын суу, бактылуу балалык, кең көчө, билимдүү адам, отуз окуучу, сырдалган парталар, жеңген команда, айтыштын жыйынтыгы.

52-көнүгүү. Ырды көркөм окугула. Маанисин талдагыла.

Мектебим

Бакыт нурун чачыраткан мектебим,
Акыйкаттын оту жанган мектебим.
Ырыс-кешик, таалай берип элине,
Дем кошосуң адамзаттын демине.

Миң-миңдеген балапанды учурган,
Ак мектебим алтын сарай кулпурган.
Окуучулук өткөн күндү эске салат,
Мектебим келечекке жарык чачат.

(М.И.)

53-көнүгүү. Өз алдынарча аныктоочту катыштырып бир нече сүйлөм түзгүлө. Баш мүчөлөрдү жана аныктоочту таап, астын сызгыла. Аныктоочтун милдетин кайсы сөздөр аткаргандыгын аныктагыла.

11-§. Көнүгүүлөр

54-көнүгүү. Текстти окугула. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн ажыраткыла.

Чоң-Таш айылы – Сүймөнкул Чокморовдун туулган жери. Азыр айыл кеңейген, чет жакасындагы аба өзгөчө таза. Бул айылда Сүймөнкулдун атасы жашаган. Ал колунан көөрү төгүлгөн темир уста болгон. Он бир бала төрөп, аларга жүрөгүн арнаган энеси бүт өмүрүн ушул айылда өткөргөн. Бир тууган чоң агасы Чолпонбай ушул жерден согушка кетип, бирок кайтпай калды... Бул айылда атасындай камкор, кең пейил колхоздун төрагасы да, биринчи мугалими да жашаган. Алардын ар биринин образы кийинчерээк Сүймөнкулдун аткарган ролдорунда, живопистик чыгармаларында чагылдырылган.

С.Чокморовдун үй-бүлөсү Чоң-Ташка чогулганда, Сүймөнкул үчүн өзүнчө эле майрам болор эле.

Сүймөнкул Чоң-Ташта жашаган жана иштеген ар бир адамды жакшы биле турган. Ал айылдын ары уулу катары, ары сүрөтчүсү катары айылдаштарына жардам бергени келчү.

Өмүрүнүн эң оор күндөрүндө да ал Чоң-Ташка келди, айылы ага күч, ишеним берди.

- Сүймөнкул Чокморов ким болгон?

- Ал жөнүндө эмнелерди билесиңер?

55-көңүгүү. Окугула. Чаташкан абзацтарды маанисине карай иретке келтиргиле. Текст боюнча бир нече суроолор түзгүлө жана текстке ат койгула.

Фрунзеге жакын жерде жашаган чоң агасынын үйүндө жүрүп окуусун улантты. Агасында китептер, журналдар көп болгондуктан, Сүймөнкул алардын бирин калтырбай окуп чыккан.

Чындыгында, оор болду. Катуу ооруганына чыдабай, көнүгүүлөрдү жасоодон баш тарткысы, ооруга биротоло баш ийгиси келген күндөр да болду. Бирок Сүймөнкулдун эркинин күчтүүлүгү ооруну жеңди. Бир нече жумадан кийин, бөлмөнүн ичинде басып калды. Ошондо врач: «Эми спорт менен олуттуу машыгууга туура келет», - деди.

Күндөрдүн биринде ал катуу ооруга чалдыкты. Колунун жана бутунун муундары ооруп, ордуна жыла албай, төшөккө жатып калды.

Сүймөнкул шаардын четине көчүп барып, күндө чуркап, секирип, көнүгүүлөрдү тынымсыз жасады. Топ менен машыкты. Натыйжада, оорудан жакшы айыкты. Ал бир эле учурда эки спорттук секцияга жазылды: бийиктикке секирүү жана волейбол.

Бул күнү С.Чокморовдун үйүнө врач аял келди. Баланы дарылоого мүмкүн экендигине анын көзү жетти. Сүймөнкулга күндө татаал көнүгүүлөрдү жасоону сунуш кылды жана ага оор болорун, чыдоо керектигин эскертти.

- Сүймөнкулдун балалык чагы жөнүндө кандай маалыматтарды алдыңар?

- Оорудан айыгышынын башкы себеби эмнеде?

- Сүймөнкул Чокморов башкы ролдорду ойногон кандай кино тасмаларды билесиңер?

- Анын өмүрү, чыгармачылык иштери силерге кандай таасир калтырды?

56-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Аныктоочту таап, төмөнкүдөй тартип боюнча мүнөздөгүлө:

- а) кайсы сөз менен байланышты;
- б) анын кандай белгисин билдирди;
- в) кайсы сөз түркүмү аныктоочтук милдет аткарды;
- г) түзүлүшү кандай (жөнөкөй же тутумдаш);
- д) кандай суроого жооп берет?

Ысык-Көлдүн кооздугу менен байлыгына арналып канча сонун ырлар ырдалып, канча сүйкүм сөздөр айтылган. Күн өткөн сайын көлдө жаңы сулуулук, жаңы байлык пайда болуп, алар сени кубанычтуу сүйкүм менен өзүнө тартып турат. Шаа жетпеген күзгү сымал күн чыгышты көздөй чалкалап жаткан көл бети азыр тынч. Жайкы күндүн нурлары майда быжыр толкундарга калт-калт этип чагылышат. Жээктен алысыраак шаан-шөкөттүү ак куулар каалгып, сак өрдөктөр ары-бери ойдолошот. Көлдүн керемет таңын тосуу кандай укмуш. Толкундар кызыл, сары нурларга боёнушат.

Ысык-Көл Ата журттун күчүн сынап,
Өзүнчө өйдө-төмөн жүрүш кылат.
Күчү ошол, күйбөй турган суу болсо да,
Көк түтүн, ала буурул жалын чыгат.

(А.О.)

12-§. Сөз өстүрүү

Маалым кат

Ар кандай маалыматтарды, болгон окуяны ж. б. билдирүү кабарлоо, же ырастоо максатында жазылган иш кагазы маалым кат деп аталат. Маалым кат колдо жазылат же типографиялык ыкма менен даярдалган бланкага толтурулат. Маалым катка аны берүүгө укуктуу жетекчинин же катчынын колу коюлат.

Маалым кат өздүк маалым кат, кызмат маалым каты болуп экиге бөлүнөт.

Өздүк маалым кат мекеме, уюм же ишкана тарабынан жеке адамдарга берилет. Анда адамдын аткарган иш-аракети, айлык маянасы ж. б. маалыматтар менен бирге анын кайсы уюмга берилгендиги сөзсүз көрсөтүлөт жана мөөр менен штамп басылат.

Үлгү:

Маалым кат

Умаров Адыл Аманович Ош шаарындагы №17 Ю.А.Гагарин атындагы орто мектебинде 8-класста окуп жаткандыгы анык.

Маалым кат шаардык социалдык камсыздандыруу бөлүмүнө көрсөтүү үчүн берилди.

Мектептин директору: (колу) *А.О. Акматова*
2009-жыл. 15.02.

57-көнүгүү. Төмөнкү маалым катты окугула. Каталарын тапкыла, түзөтүү жумуштарын жүргүзгүлө.

Маалым кат

Маалым кат берилишинин себеби, Аскарлов Сапар Мады айыл өкмөтүнүн Курманжан датка айылында жашайт.

Маалым кат берүүчү Мады айыл өкмөтүнүн башчысы: (колу) *С.Б. Тилеков*

58-көнүгүү. Өзүңөрдүн мектепте окуп жаткандыгыңар тууралуу маалым кат жазгыла. Шерик-шеригиңер менен талкуулап, каталарын түзөткүлө.

Кызмат маалым каты – мекеме, уюм же ишкананын ички иштери, чарбалык ишмердиги, айрым кызматкерлери жөнүндө даярдалат жана ошол уюмдун жетекчисине жазылат. Аны жооптуу кызматкер даярдайт.

Үлгү:

Кара-Суу районундагы Шарк айыл өкмөтүнүн
башчысы Исаев Керимге

Маалым кат

Көчөттөрдү отургузуу тапшырмасынын аткарылышы жөнүндө.

Т.Абдраимов атындагы орто мектептин окуучулары Шарк айыл өкмөтүнө караштуу 5 гектар аянтка мөмө-жемиштердин көчөттөрүн (300 даана) отургузушту.

Чарба иштери боюнча

жооптуу:

(колу)

С.Алдашев.

13.03.2008-ж.

59-көнүгүү. Китепканада китептерди оңдоо боюнча класска берилген тапшырманын аткарылышы жөнүндө маалым кат жазгыла.

60-көнүгүү. Эки топко бөлүнүп, биринчи топ өздүк маалым катка, экинчи топ кызмат маалым катка үлгү жазгыла. Окуп, бири-бириңердин кетирген каталарыңарды түзөткүлө. Маалым каттын эки түрүн салыштыргыла, окшоштуктарын жана айырмачылыктарын белгилегиле.

61-көнүгүү. Үйдөн ата-энесине берилүүчү жөлөк пул үчүн бир классташыңарга маалым каттын үлгүсүн жазып келгиле.

13-§. Кайталоо

62-көңүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарындагы багындыруучу жана багыныңкы сөздү көрсөткүлө. Аларды пайдаланып сүйлөм түзгүлө. Сөз айкашы деген эмне экенин эске түшүргүлө.

Тажрыйбалуу мугалим, эгин талаасы, кызыл жоолук, шаарда жашоо, он беш окуучу, катуу шамал, белгилүү жазуучу, тез сүйлөө, күттүргөн жаз.

63-көңүгүү. Схема боюнча сөз айкашын, андан кийин сүйлөм түзгүлө. Сөз айкашы менен сүйлөмдүн айырмасы эмнеде? Сөз айкашынын түрлөрүн эстегиле.

Зат атооч + этиш,
зат атооч + зат атооч,
сан атооч + этиш,

ат атооч + сын атооч,
сын атооч + этиш,
сын атооч + зат атооч

64-көңүгүү. Төмөнкү текстти окугула. 1-2-сүйлөмдү баш жана айкындооч мүчөлөргө ажыраткыла. Баш мүчөлөр деген эмне?

Абышка башын бийик көтөрүп, бет маңдайындагы тоолордун чокуларына, анын артынан шыкаалап турушкан жылдыздарга карап жатты. Бул учурда анын кыялы коюу булуттардын арасында сүзүп бараткан Ай сыяктуу кайдагы алыс калган жылдарды аралай сызып жөнөдү.

Бийик аскалардын ары жагынан Айдын сапсары жалыны көтөрүлүп келатты. Анын нурлары жеткен тоонун чокулары акырындап жарышып, жылмакай таштары жалтырай баштады.

Мына ушул кереметтүү тынч кечте чоордун мундуу үнү айрыкча уккулуктуу чыгып, кишинин жүрөгүн туйлатып, аны кыялданууга, өткөн өмүрүнүн эң жакшы учурларын эстөөгө чакырып жатты. (М.Г.)

65-көңүгүү. Макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө. Ээ менен баяндоочту, аныктоочторду таап сызгыла.

1. Эненин кучагы – балага бешик.
2. Башталган ишти чала бүтүп таштаба.
3. Адамды жаман жолдош бузат.

4. Акылсыздын ачуусу – тилинде, акылдуунун ачуусу – ичинде.

5. Колдо бар алтындын баркы жок.

6. Мактанчаак ишин бузар.

7. Жалы барда чамынган – жаман аттын белгиси, жаны барда жалынган – жаман эрдин белгиси.

8. Ит күлдүгүн түлкү сүйбөйт, ичи ооруган күлкү сүйбөйт.

66-көңүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, 1-2-сүйлөмдү сөз айкаштарына ажыраткыла. 3-4-сүйлөмдөрдүн ээсин, баяндоочун, аныктоочун таап сызгыла. Текстте кандай ой айтылды? Эмне жөнүндө сөз болушу мүмкүн.

Кыргызстан – жаратылыштын айтып бүткүс кереметине көмүлүп, бешигине бөлөнгөн өлкө. Ошол кереметти туура колдонуп, жоготпой сактап калуу – биздин парзыбыз

Бүгүнкү күндө мамлекеттин жана ар бир адамдын табийгатка болгон аяр мамилесине суусап турган аймактарыбыз көп.

Ата-бабаларыбыздан калган таберик жайларыбызды талкалап алуу коркунучунун алдында турганыбызды унутпасак экен. («Ш»).

- Адамзаттын аяр мамилесине муктаж болуп турган жайларга кайсы жерлерди атасак болот? Эмне үчүн?

- Аларды сактап калуу үчүн эмне кылуу керек деп ойлойсуңар?

67-көңүгүү. Сүйлөмдүн ээ, баяндоочун, аныктоочун таап, алардын милдетин кайсы сөздөр аткаргандыгын айтып бергиле.

Арстанбап – деңиз деңгээлинен 1600 метр бийиктиктеги эң кооз, экологиялык жактан таза аралаш жемиш токойлуу жер. Ал Бабаш-Ата тоо кыркаларынан тартып, Чаткал тоо кыркаларына чейин созулуп жатат. Токойдогу жаңгактардын дарагы 1000 жылга чейин жашап, бийиктиги 30-40 метрге, жоондугу 2-3 метрге жетип, көп түшүм берет. Ал токой миңдеген жылдар бою жашап келет. Токойдун кантип пайда болгондугу бүгүнкү күнгө чейин табышмак. Бир гана элдин ишениминде, уламыштарда ар кандай аңыз кептер айтылып келет («Ш»).

68-көнүгүү. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле жана билимиңерди текшергиле.

1. Сөз айкашы деген эмне, анын кандай түрлөрү бар?
2. Сүйлөм деп эмнени айтабыз?
3. Сөз айкашы менен сүйлөмдүн кандай айырмасы бар?
4. Мааниси боюнча сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар?
5. Сүйлөм мүчөлөрү деген эмне? Баш жана айкындооч мүчөлөр кайсылар?
6. Ээ деген эмне, анын милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарат?
7. Баяндооч деген эмне, анын милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарат?
8. Ээ менен баяндоочтун ортосуна кайсы учурда сызыкча коюлат?
9. Аныктооч деген эмне? Анын милдетин кайсы сөздөр аткарат?

1. Сүйлөм менен сөз айкашынын айырмасы.

- а) сүйлөм-синтаксистик бирдик, сөз айкашы-грамматикалык бирдик;
- б) сөз айкашында интонация жок, сүйлөмдө интонация бар;
- в) сүйлөм деле, сөз айкашы деле белгилүү ойду билдирет, грамматикалык негизге ээ болот;
- г) сүйлөм белгилүү бир ойду билдирет, сөз айкашы ойду эмес, түшүнүктү билдирет, грамматикалык негизге ээ боло албайт.

2. Атоочтук сөз айкашын көрсөт.

- а) Күн сайын баруу.
- б) Класста отуруу.
- в) Окуганы келүү.
- г) Ишкер адам.

3. Атоочтук сөз айкашы деп эмнени айтабыз?

- а) багындыруучу түгөйү атооч сөздөрдөн болсо;
- б) багындыруучу түгөйү этиш сөздөрдөн болсо;

- в) багыңкы бөлүгү тактоочтон болсо;
- г) багыңкы бөлүгү кызматчы сөздөн болсо.

4. Сүйлөмдүн маанисине карай бөлүнүшү:

- а) жай, суроолуу, илептүү, буйрук;
- б) бир тутумдуу, эки тутумдуу;
- в) суроолуу, жалаң, атама;
- г) буйрук, жалпылама жактуу.

5. Түшүндүрүү, билдирүү, кабарлоо иретинде айтылган сүйлөмдөр.

- а) жай;
- б) суроолуу;
- в) буйрук;
- г) илептүү.

6. Жай сүйлөмдү тап.

- а) Студенттер практикадан келиштиби.
- б) Айгүл университетте окуп жатпайбы.
- в) Атаң Жуманын айткан акылы кандай.
- г) О, шум дүйнө, биздин тушта минтип окуш кайда.

7. Суроолуу сүйлөмдү аныкта.

- а) Баягыда эле мен сага айтпадым беле.
- б) Жокчулук артында турса, айла канча.
- в) Мындай татаал тапшырманы кайдан аткарсын.
- г) Теренден термелсе күү, угар белең.

8. Этиштик сөз айкашы деген эмне?

- а) багыңкы түгөйү кызматчы сөздөн болот;
- б) багындыруучу түгөйү модалдык сөздөн болот;
- в) багындыруучу түгөйү тактоочтон болот;
- г) багындыруучу түгөйү атооч сөздөрдөн болот.

9. Этиштик сөз айкашын тап.

- а) Жайлоонун көркү.
- б) Сабакка даярдануу.
- в) Окуу жайларынын бири.
- г) Кызыктуу аңгеме.

10. Илептүү сүйлөм.

- а) жооп талап кылат;
- б) түшүндүрүү, кабарлоо иретинде айтылат;
- в) ички сезимди, психологиялык абалды билдирет;
- г) сурама ат атоочтор уюштурат.

11. Сүйлөмдүн ээсин тап. Жакшы - эл камын ойлойт.

- а) жакшы в) камын
- б) эл г) ойлойт

**12. Нарын - Кыргызстандагы эң чоң дарыя.
Сүйлөмдүн баяндоочун белгиле.**

- а) Нарын в) эң чоң
- б) Кыргызстандагы г) дарыя

13. Сүйлөмдүн баяндоочуна мүнөздөмө бер.

- а) сүйлөмдө ойдун негизин ээлеп турган сөз;
- б) ээнин кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирген сөз;
- в) ээнин сын-сыпатын, белгисин билдирген сөз;
- г) кыймыл-аракеттин мезгилин, ордун билдирген сөз.

14. Сүйлөмдүн аныктоочун тап. Булар бактылуу киши-лер эле.

- а) булар б) бактылуу
- в) кишилер эле г) б, в жооптору туура

15. Аныктоочко мүнөздөмө бер.

- а) сүйлөмдө ойдун негизин билдирген сөз;
- б) ээнин кыймыл-аракетин билдирген сөз;
- в) кыймыл-аракет тике багытталган сөз;
- г) кыймыл-аракеттин мезгилин, ордун билдирген сөз.

16. Сан атооч аныктоочтун милдетин аткарган сүйлөмдү белгиле.

- а) Эки он беш - отуз.
- б) Чет мамлекетке эки студент кетти.

- в) Үчөөнө кызыктыруучу сыйлыктар берилди.
- г) Каныбек асманды карай эки атты.

17. Ат атооч аныктоочтун милдетин аткарган сүйлөмдү белгиле.

- а) Силерде күч да, демилге да бар.
- б) Баары бирдей колун көтөрүштү.
- в) Ар кандай кесип ардактуу.
- г) Максаттын атасы да – мен, энеси да – мен.

18. Сын атооч баяндоочтун милдетин аткарган сүйлөмдү тап.

- а) Көгүлтүр Ысык-Көл кышта салкын, жайда жылуу.
- б) Акылдууга айтсаң билет, акылсызга айтсаң күлөт.
- в) Кузмич ата казак тилин жакшы биле турган.
- г) Ошентип, көңүлсүз күндөр өтүп жатты.

14-§. Толуктооч жана анын милдетин аткаруучу сөздөр

69-көңүзүү. Текстти окугула. Текстке ат койгула. Арстанбап жаңгак токою жөнүндө дагы эмнелерди билесинер?

Арстанбап жаңгак токою дүйнө жүзүндө өзгөчө табигый баалуулук, улуу жаңгак токою катары бааланат. Азыр дүйнө элинин Арстанбап жаңгак токоюна болгон кызыгуусу артууда. 1945-жылы америкалык ишкерлер СССРдин ошол кездеги жетекчиси И.В.Сталинден Арстанбап токоюн 50 жылдык мөөнөткө ижарага сураган. Сталин: «Токойду ижарага берүүнү кыргыз жетекчилери өздөрү чечишсин, бирок мен билип, жообун айтайын», - дейт да, токой жөнүндө кенири маалымат алган соң, америкалыктарга: «Кыргыз жетекчилери макул болбой коюшту», - деп жооп кайтарган экен. Ошол окуядан кийин 1945-жылы жалпы аянты 775 миң гектарга барабар болгон жаңгак токою корук болуп жарыяланган. («АК»)

- Америкалыктардын жаңгак токоюна кызыгуусунун себеби эмнеде болушу мүмкүн?

- И.В.Сталин жаңгак токоюн америкалыктарга ижарага эмне үчүн бербей койгон деп ойлойсуңар?

Толуктооч – айкындооч мүчөлөрдүн бири. Ал баяндооч менен байланышып, кыймыл-аракет багытталган затты билдирет. Барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдүн суроолоруна жооп берет.

Мисалы: Жакшы **адамга** жарашкан **сөздөрдү** канча айтсаң да, аздык кылат.

Кээде жөндөмө мүчөлөрдүн ордуна жандооч колдонулат:

Мисалы: Токтогул кубулжуган **күүлөрү** менен сүймөнчүлүккө ээ болгон.

Түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана тутумдаш толуктооч болуп бөлүнөт. Жөнөкөй толуктооч бир сөздөн, тутумдаш

толуктооч бир нече сөздөн же туруктуу сөз айкашынан түзүлөт.

Мисалы: Үмүтүңдү үзбө, көңүлүңдү бузба(макал) – жөнөкөй. Ичи тарды ит кабат (макал) – тутумдаш.

70-көнүгүү. Жогорку тексттеги сүйлөмдөрдөн толуктоочторду тапкыла. Суроо берүү менен кайсы сөз менен байланышып турганын аныктагыла.

71-көнүгүү. Төмөнкү макалдарды толуктап жазгыла. Толуктоочту тапкыла.

1. Пейли бузук... ички сырың... айтпагын. 2. Эл амандык... .., душман жамандык... тилейт. 3. Казанга жакындасаң, ... жугат, жаманга жакындасаң, жалаасы ... 4. Эмгекчилдин оозу ... тиер, бекерчинин оозу ... тиер. 5. Акылдуу ... айыптайт, ... досун айыптайт. 6. Өсөр малда өлүм 7. Элинде эмне барың, башка ... сура. 8. Ашы бар аяк... аттаба.

72-көнүгүү. Текстти окуп, абзацтарга ажыраткыла жана аларга ат койгула.

Ташрабат тарыхый комплекси - эң уникалдуу эстелик. Ташрабатка окшош чоң архитектуралык курулуш ыкмасы татаал эстелик бүтүндөй Азия аймагында жок. Жалаң жалпак таштардан салынгандыктан Ташрабат аталып, бүгүн дүйнөлүк туристтердин кызыгуусун арттырган жайга айланган. Анын архитектуралык ыкмасы өтө чеберчилик менен курулган. Ичи кандайдыр бир жол менен желденип, аба кирип турат, ным болуп кетпейт. 21 бөлмөсүнүн төбөсү жарым шарга окшоп ийилип жасалган. Ташрабаттын бөлмөлөрү мурун аябай бийик болуп, каалгасынан атчан киши өтө тургандай болгон. Азыр алардын көбү чөгүп кеткен. Ташрабаттын бөлмөлөрүн санасаң, кээде 30, кээде 31 болуп, эч качан саны бирдей чыкпайт. Учурда бул тарыхый эстелик туристтер үчүн эң табышмактуу комплекс катары кабыл алынат. Анын дагы бир табышмагы: Ташрабаттын айланасынан рабатты курууда пайдаланылган ташка окшогон таштарды гана эмес, бир кумалак таш да табууга болбойт. Рабаттын жалпак таштарын кайдан, ким алып келгендиги табышмак бойдон калууда. («АК»)

- Ташрабат жөнүндө дагы кандай маалыматтарды билесиңер?
- Ташрабаттын табышмактары жөнүндө силер кандай ойлойсуңар?
- Текст боюнча бир нече суроолор түзгүлө.

73-көңүгүү. Сүйлөмдөрдөн толуктоочту тапкыла. Анын милдетин кайсы сөз түркүмү аткаргандыгын айтып бергиле.

1. Отту жаккан билет, малды баккан билет. 2. Жакшыга айтсаң билет, жаманга айтсаң күлөт. 3. Ушакчынын өзү жаман, өзүнөн да сөзү жаман. (Мак.) 4. Мелдешке күрөш боюнча үчөөнү, тогуз коргоол боюнча төртөөнү даярдап жөнөттүк. 5. Коркконго кош көрүнөт, кошогу менен беш көрүнөт. 6. Азыр китеп окууга мүмкүнчүлүгүм жок. 7. Космостук учунун ийгиликтери жаш муундарды жаңы эрдиктерге, чыгармачылык эмгекке шыктандырат.

8. Аз дүйнөнү жаман деп,
Көптү кайдан табасың?
Акындарды жаман деп,
Кепти кайдан табасың? (Т.)

Толуктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр:

1. **Зат атооч:** Жаман сөз доого калтырат.
2. **Ат атооч:** Силерге жакындан жардам беребиз.
3. **Затташкан сын атооч:** Кеңешти акылдуулардан сура.
4. **Сан атооч:** Бешке бешти кошсо – он.
5. **Атоочтуктар:** Жеңгендерге сыйлык берилди.
6. **Кыймыл атоочтор:** Ат менен өтүүгө болбойт.

74-көңүгүү. Ырды көркөм окугула. Толуктоочту таап, кайсы сөз түркүмү экенин аныктагыла.

Күн жана көз

Көрбөйм итти, угам бирок үргөнүн,
Сезем отту, көрбөсөм да күйгөнүн.
Көрбөй калдым жадегенде уулумдун,
Эң алгачкы бажырайып күлгөнүн.
Сезим менен чарк айланып ааламды,

Ассолоом!-деп айтам Күнгө саламды.
Башта, колдо, жүрөгүмдө жарыктык,
Таманымда, согончокто караңгы.
О, улуу Күн, жүрөктөгү балалык,
Сен керемет, сенден таппай чалалык.
Ушунчалык жакын элек экөөбүз,
Ушунчалык алыстады аралык. (Т.Кож.)

75-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн туура айтылышына жана жазылышына көңүл бургула.

Көрбөйм, күйгөнүн, үргөнүн, күлгөнүн, жүрөгүмдө, жүрөктөгү, жарыктык, караңгы, экөөбүз, ушунчалык, керемет, жадегенде, ааламды.

76-көнүгүү. Текстти окугула. Түшүнүгүнөрдү кыргызча сүйлөп бергиле. Толуктоочту тапкыла.

Жаңгак медицинада ден соолукка пайдалуу азык деп эсептелинет. Ал боор, кан тамыр, жүрөк, гастрит ооруларын дарылоо үчүн пайдаланылат. Гипофиздин функциясын жана мээнин иштешин жакшыртат. Жаңгактын данегинде белок, фосфор, кальций, темир ж.б. бар.

Орто кылымдарда жаңгак мистикалык дарак катары кабыл алынган. Себеби анын астында башка өсүмдүк, чөп-чар өспөйт. Эгер адам жаңгактын түбүндө уктап калса, ооруп калат дешкен. Кийинчерээк илимпоздор анын мындай сапатын жалбырактарынан эфир майын көп өлчөмдө бөлүп чыгаргандыгына байланыштырышкан.

- Жаңгактын дарылык касиети жөнүндө дагы эмнелерди билесиңер, айтып бергиле?

77-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөргө сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Чертилген комуздун добушу анын кулагына сонун угула баштады. Атай башын көтөрө койду. Ал өзүн соо адамдай сезип, күү чыккан жакка жылмакчы болду. Сарайдын төр

жагына ала кийиз төшөлүп, шайы төшөктөр салынган. Атай төрдө отурган кишини көрөрү менен кызарып кетти. Токтогулду дароо тааныды. Сарайдын ичине жык толгон эл дабыш чыгарбай, комузчуну тиктеп отурушат. Атай комуз күүсүнө берилип, башканын баарын унутту. (А.Т.)

15-§. Көнүгүүлөр

78-көнүгүү. Текстти окугула. Мазмунун сүйлөп бергиле. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн тапкыла.

Арстанбап жаңгак токою деңиз деңгээлинен 1400-2000 метр бийиктикте, узундугу 10 километрге созулуп жатат. Токойго тээ байыркы заманда эле улуу кол башчы Александр Македонский да кызыкканы жөнүндөгү уламыштар бар. Бул уламыш тарыхта да тастыкталган. Александр Македонский Согдианага болгон жүрүшүндө Ходжент аймагына токтоп, ал жерге чеп курган. Индияга кеткен жолду билип келүү үчүн аскерин чалгынга жөнөтөт. Алар чалгындан кайра келе жатканда, Фергана өрөөнүндөгү Арстанбап жаңгак токоюнан жаңгак алып келишет. Бул азык аларды катуу оорудан сактап калат. Ошондо улуу полководец бул азыкты Грецияга алып барып, отургузууга буйрук берет. Ошондон бүт дүйнөгө тарап, «грек жаңгагы» деп аталып калган. («АК»)

- Арстанбап, андагы жаңгак токою жөнүндө кандай уламыштарды билесиңер?

- Арстанбаптын бүгүнкү абалы жөнүндө кандай ойдосуңар?

- Токойду кантип сактап калууга болот? Өз оюңарды кыскача жазгыла. Аны класска окуп бергиле жана айрым ойлорду талкуулагыла.

79-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Сүйлөм мүчөлөрүнө ажыраткыла. Кайсы сүйлөм мүчөсү менен байланышып тургандыгын аныктагыла. Сүйлөмдөрдүн маанисин талдагыла.

1. Китептен үйрөн. Китеп акылдуу. Акылдуу китептерди акылдуу адамдар жазышат. 2. Бай жашоого болот, бирок өрнөктүү жашоо кыйын. 3. Идиректүү адамдан жардамыңды аяба, алар кийин иш билги болуп чыгышат. 4. Касташуудан

кач, бирок адилеттиктен тайба. 5. Иштен качкан адам – иди-
рексиз адам. 6. Уйку таттуу, эмгек андан да таттуу. (И.Разза-
ковдун күндөлүгүнөн) 7. Алимандын ошондогусуна, анын айт-
кан сөздөрүнө, анын тоодой адамгерчилигине, кыйышпас
боорукерлигине ыраазымын. Бирок өзүмө нааразымын, өзүмө
наалат айтам. (Ч.А.)

80-көнүгүү. Окугула. Белгиленген сөздөрдү же сөз тизмектерин
салыштыргыла. Сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экенин жана
айырмачылыктарын түшүндүргүлө.

1. Жаман жолдош – ашыңа
орток, башыңа токмок.	1. Жаман – ашыңа
орток, башыңа токмок.
2. Иш билбеген адамга
ишин түшпөсүн.	2. Иш билбегенге
ишин түшпөсүн.
3. Эринчээк адамдын иши
бүтпөйт.	3. Эринчээктин иши
бүтпөйт.
4. Жаратылышты коргоо-
башкы милдетибиз.	4. Жаратылышты
коргоого милдеттүүбүз.
5. Окуучулар ишембиликке
чыгышты.	5. Окуучуларга
сыйлыктар берилди.

81-көнүгүү. Берилген сөздөрдү жана сөз айкаштарын толуктоочу
маанисинде колдонуп сүйлөмдөр түзгүлө.

Жаңгак, алма, алча, долоно, ар түрдүү куштар, тоодак,
корук, ак мөңгүлүү чокулар, жаратылыш.

16-§. Сөз өстүрүү

Өмүр баян

Биринчи жак менен автор өзүнүн өмүр жолун баяндап жазган расмий иш кагазы өмүр баян деп аталат. Өмүр баян эркин жазылат, ошондуктан бири экинчисине окшошпойт. Өмүр баян жазууда төмөнкү тартип боюнча жазуу зарыл

1. Документтин аталышы (өмүр баян)

2. Текст (анда автордун аты-жөнү, туулган жылы, үй-бүлө мүчөлөрү жөнүндө кыскача маалымат, иштеген иштери же окуусу, жетишкен ийгиликтери, коомдук иштерге катышуусу, акыркы иштеген жери жана аткарган кызматы, үй-бүлөлүк абалы, дарегу)

3. Датасы.

4. Колу.

5. Аты-жөнү.

Өмүр баян расмий документ болгондуктан, айрым терс фактылар жашырылбайт, өзүн-өзү мактоого болбойт.

Үлгү:

Өмүр баян

Мен, Усманов Илхомжан, 1987-жылы 3-майда Ош шаарында кызматчынын үй-бүлөсүндө туулганмын.

Атам Усманов Махамадали- шаардык суу чарба тармагында эсепчи, апам Усманова Манзура- математика мугалими.

2003-жылы Ош шаарындагы М.Горький атындагы орто мектебин бүтүргөндөн кийин, Ош мамлекеттик университетинин математика жана информациялык технологиялар факультетине тапшырдым. 3-4-курстарда Президенттик степендия алып окудум. Университетти 2008-жылы аяктап, математика жана информатика мугалими адистигине ээ болдум.

Жолдомо менен Кара-Суу районунун Папан айылындагы Н.Исанов атындагы орто мектебине келип иштей баштадым.

Учурда директордун тарбия иштери боюнча орун басары болуп иштеп жатам. Үй-бүлөлүүмүн. Аялым - Аскерова Канышай, химия мугалими.

Дарегим: Кара-Суу району, Папан айыл өкмөтү, Б.Дыйканов көчөсү, 28-үй.

Телефонум:2-51-91

(колу)

И. Усманов
2010. 20.05.

82-көнүгүү. Ар бириң өз өмүр баяныңарды жазгыла. Аны класска окуп бергиле. Жолдошуңардын жазган өмүр баянынын текстине пикир айткыла жана каталарды түзөткүлө.

83-көнүгүү. Өзүңдү 30-35 жаштагы кызматкер катары эсептеп, өмүр баяныңды жазууга аракет жаса. Аны бирге отурган шеригиң менен талкуула.

84-көнүгүү. 3-жак менен досундун же бир тууганыңдын өмүр баянын үйдөн жазып келгиле. Класска окуп берип, толуктоо, түзөтүү иштерин жүргүзгүлө.

17-§. Бышыктооч жана анын милдетин аткаруучу сөздөр

Бышыктооч – айкындооч мүчөлөрдүн бири. Ал баяндооч менен байланышып, кыймыл-аракеттин түрдүү белгилерин, мезгилин, ордун, максатын, себебин, өлчөмүн билдирет. **Кандай? Кайда? Кайдан? Качан? Эмне үчүн? ж.б. суроолорго жооп берет.**

Мисалы: Агам шаарда жашайт. **Быйыл** түшүм мол болду.

Биринчи сүйлөмдө бышыктооч – шаарда (кайда?) кыймыл-аракеттин ордун көрсөттү. **Экинчи сүйлөмдө быйыл** (качан) кыймыл-аракеттин мезгилин, **мол** (канча?) сан-өлчөмүн билдирди.

Бышыктооч түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана тутумдаш болуп бөлүнөт. Жөнөкөй бышыктооч бир сөздөн, тутумдаш бышыктооч бир нече сөздөн турат.

Мисалы: Кечинде биздикине таякем келди. Таякем экөөбүз бактын ичинде эс алып отурдук.

85-көнүгүү. Текстти окугула. Белгиленген сөздөргө суроо койгула. Кыймыл-аракеттин эмнесин билдиргенин жана кайсы сөз менен байланышканын аныктагыла.

Акыры той болор күн да келип жетти. Өрөөндүн **баш-аягынан** агылып эл келе баштады. **Айылдан алыс эмес жерде** бир үйүр жылкы жайылып жүрдү. **Түшкө жакын** кыргыздардын **айылына** калмактар келип түштү. Өздөрүнчө **үй тигип, чардап** жатып калышты. Оюн-зоок болот деп жарчылар **жар чакырышканда** гана, алар кыргыздарга жакындап барган болушту. Аңгыча кең көкүрөк, бою пас айгыр минип, **ортого окторулуп** чыга келди калмактын баатыры. Ниязбек баатыр **токтоно албай** атына ыргып мингенин өзү да сезбей калды. (Ч. Н.)

86-көнүгүү. Мааниси боюнча ылайык келген бышыктоочту суроолордун ордуна коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Бышыктооч кайсы сөз менен байланышты?

1. Султанмураттар (качан?) шаарга жетишти. 2. (Кайда?) ак куулар сүзүп жүрүшөт. 3. (Качан?) мен туулуп өскөн (кайда?) барам. 4. Байыш жайлоого (эмне үчүн?) келди. 5. Түрдүү жемиштер бизди тиктеп (кантип?) турат. 6. Окуучулар (кайда?) (эмне үчүн?) барышты. 7. (Качан?) энеси эсине келе албай жатты. 8. Үйдүн ичи (кандай?) көрүнөт.

87-көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө. Андан бышыктоочторду тапкыла. Алар кыймыл-аракеттин эмнесин билдирди?

Бир маалда, акырын жылмаюу, баатырларча кармашуу, жылганын башында, боору эзилгенче күлүү, шашпай сүйлөө, Жалал-Абат курортунда, таң атканын көрүү, беш өрдөгүн учуруу.

88-көнүгүү. Текстти кыргыз тилине которгула. Андан бышыктоочторду тапкыла.

Йўлчи сўзини тугатиб, ҳансираб, деворга суянди. Гапим маъкулми, дегандай одамларга бир-бир қараб қўйди. Бир неча йигит унинг ёнига келиб, ҳам мароқланиб, ҳам тортиниб у билан сўзлаша бошлади. Хотинларнинг баҳзилари қизиқиб Йўлчига яширинча қараб қўйишди. Кимдир бу «оташзабон йигит экан» деб қўйди. Бир неча йигит Йўлчининг атрофини қуршади. Йўлчи улар билан содда ва очиқ кўнгил билан сўзлашиб, бир пайтда апоқчапоқ, ўртоқлашиб қолишди. (Ойбек.)

Бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:

Зат атооч: *Мелдеш Ысык-Көлдө өттү.*

Сын атооч: *Амантур жакшы окумак болду.*

Сан атооч: *Бешик баласы беш түлөйт.*

Тактооч: *Быйыл күз узак болду.*

Чакчылдар: *Ала-Тоо кылымдар бою көк мелжип, заңкайып турат.*

89-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Бышыктооч менен баяндоочтун астын сызгыла. Кайсы сөз түркүмү экенин үстүнө жазгыла.

1. Ат баспайм деген жерин үч басат (мак.). 2. Алымкан бизге күлүмсүрөй карады. 3. Бүгүн атасы таң саардан калаага кетиптир. 4. Данияр уялганынан кара көк болуп кызарып кетти. 5. Алтынай жеңесинин айтар сөзүн жакшы биле турган. 6. Бала дем албай кадала тиктеди. Тигине, Ак кеме каалгып сүзүп келе жатат. (Ч.А.) 7. Аскадан жаңырган үн алда кайда кетип жатты.

90-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Бышыктоочту таап, төмөнкү тартипте оозеки талдоо жүргүзгүлө:

- а) кандай суроого жооп берет;
- б) түзүлүшү боюнча кандай бышыктооч;
- в) сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышты;
- г) кайсы сөз түркүмү?

Менин техникумда сүрөттөн сабак бергениме үч жылча болуп калган. Төмөнкү класста сүрөт сабагы болчу эмес. Сүрөт сабагы жүрүп жаткан кезде, биздин класстын эшиги дайым кичине ачылып кала турган болду. Бир күнү эшикти эки ирет жапсам, эки ирет баягыдай болуп кайра ачылды. Бирөө зөөкүрлүк кылып жатканына кыжырландым да, эшикти шарт ача салдым. Шыкаалап турган кетирейген сары бала коркконунан селт эте түштү.

Келерки сабакта эшик билинбей дагы ачылды. Чекесинин жартысы көрүнүп, баягы бала шыкаалап карады. (А.Т.)

91-көпүгүү. Макалдардын маанисин түшүндүргүлө. Бышыктоочту тапкыла. Түзүлүшү боюнча кайсы түрү?

1. Баатырсынган жигитти, жоо келгенде көрөрбүз. 2. Ток кезинде жарашпаган, ач кезинде карашпас. 3. Душманга таштай катуу бол, досуңа балдай таттуу бол. 4. Досуң аз, душманың көп болсо – зар болосуң. Акылың аз, ачууң көп болсо – кор болосуң. 5. Үйдүн жылуу, суугун, кыш түшкөндө билесиң. Адамдын жакшы, жаманын, иш түшкөндө билесиң. 6. Асмандан таш жааса да, жерге пайда. 7. От бар жерде түтүн бар, суу бар жерде өнүм бар. 8. Адам канчалык көп окуса, ал ошончолук көптү билет.

92-көпүгүү. Үзүндүнү көркөм окугула. Сөз эмне жөнүндө болушу мүмкүн? Окуя силерге таанышпы, тааныш болсо, андан ары эмне болгонун сүйлөп бергиле. 1-2-куплеттен бышыктоочту тапкыла. Кайсы сөз түркүмү?

Илгери, эчак өткөн бир заманда,
Чокусу көк тиреген Тянь-Шанда,
Жашаптыр бир акылман тогуз уулдуу,
Тогузу тогуз азап шордуу жанга.

Карашып тогуз уулу тогуз жакты,
Тоосунан ынтымаксыз суулар акты.
Ар күнү үрпөйүшүп үй алдында,
Урушкан тооктордой чукулдашты.

... ..

Аралап ыргайларды колот өрдөй,
Бир күнү тоого барды түш көргөндөй.

Жасады чыбык кыркып элүү сабоо,
Жүн сабап кийиз жасар күн келгендей.
Боолоду бирге таңып сабоолорду,
Көтөрүп үйгө келди кеч киргенде.

Чакырды тогуз уулун жумуш бардай,
Тогузу түгөл келди бири калбай.
Атасы атып келип тоодон элик,
Этине келгиле деп чакыргандай. ... (Т. Ү.)

- Атасы эмне үчүн чакырды деп ойлойсуңар?
- Окуя андан ары кандай өнүгүшү мүмкүн?
- Кайсы чыгармадан үзүндү?

18-§. Көнүгүүлөр

93-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү мааниси боюнча иреттеп, сүйлөмдөр түзгүлө. Баш мүчөлөрдү тапкыла.

1. Кыргызстандын, жөнүндө, Жамийла, жаратылышы, айтып берди.
2. Сыйлашыбыз, улууларды, биз, керек.
3. Көтөрүштү, менен, жеңиш, салтанат, бийик, алар, туусун.
4. Мектеп, ишенгенбиз, ак там, кийин, биздин, чоң, биз, болоруна, ошондо эле.
5. Москвалык, таң калтырды, өнөрү, Атай, угуучуларды, менен.

94-көнүгүү. Текстти окугула. Текст боюнча бир нече суроолорду түзгүлө. Өзбек тилине которгула.

Согуш мезгилинде Чыңгыз айылдык кеңештин катчысы болуп иштейт. Иниси Ильгиз мектепте окуп да, айылдык почточунун милдетин аткарып да жүрдү. Кан майдандагы уулдарынан кат күткөн ата-энелер Ильгизди өтө чыдамсыздык

менен күтүшкөн. Аны абройлуу чоң киши катары тосуп алышчу. Көбү кат билбегендиктен, уулдарынан келген каттарды окуп берүүнү суранышчу. Ата-энелер аны алкап, ак баталарын чын ниеттеринен беришчү.

Жоокерлерден адатта үч бурчтуу каттар келчү. Ал эми төрт бурчтуу каттардан баары чочуй турган. Анткени төрт бурчтуу каттарга жоокерлердин өлүмгө учурагандыгы жөнүндөгү билдирүү, же айылдагылар атап алышкан «кара кагаз» келчү.

Төрт бурчтуу каттарды Ильгиз түз эле Чыңгызга тапшырчу. Айылдык кеңештин катчысы катары Чыңгыз бир топ аксакалдарды кошуп алып, курман болгон жоокердин үйүнө барып, ата-энелерине уулу жөнүндөгү суук кабарды угузууга мажбур болуп жүрдү. Канчалык кыйын, канчалык оор болсо да, бул милдетти Чыңгыз айласыз аткарчу эле. («АК»)

- Ч.Айтматов ушул күндөрүн кайсы чыгармасында сүрөттөгөн?
- Иниси Ильгиз жөнүндө кандай маалыматтарды билесиңер?

95-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Кайсы сөз түркүмүнөн экендигин үстүнө жазгыла.

Колдоруна автоматтарын жана гранаталарын кармап алышып, Чолпонбайлар суунун аркы жээгине сүзүп өтүштү. Алар кемер жаракаларга жашынышты. Дзотту талкалоо үчүн Чолпонбай каптал жагына жылып жөнөдү. Ал дзотко улам жакындап, болжогон жерине жетти. Дзотту көздөй биринин артынан бирин зыркыратып гранаталарды ыргытты. Бирок ийинде жаткан желмогуздар ажалдын огун себе беришти. Ушул кезде Чолпонбайга да пулеметтун огу тийип, жарадар болду. Ал акыркы күчүн жыйнап, дзотко жетип, пулеметтун оозун жүрөгү менен тосту. Чолпонбайдын жолдоштору көз ачып жумганча жетип келишти. Аркы өйүздөгү батальонго жол ачылды. (К.Ж.)

96-көнүгүү. Төмөндөгү сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө. Сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратып, алардын кайсынысы ээ менен, кайсынысы баяндооч менен байланышкандыгын аныктагыла.

Кереметтүү жомок, илимий иш, делегаттар менен жолугушуу, китеп окуу, орундуу жооп берүү, жай басуу, каармандарча салгылашуу, жүрөгү менен тосуу, көз ачып жумганча келүү, токтоосуз жөнөп кетүү.

97-көнүгүү. Сүйлөмдөн аныктооч менен бышыктоочту тапкыла. Алардын окшош белгилерин жана айрымачылыгын түшүндүрүп бергиле.

1. Эр мекенсиз болбос (мак.)	1. Мекенсиз уул - жекен сиз булбул (Мак.)
2. Балалуу үй базар.	2. Үмүт үзбө, балалуу болуп калар.
3. Ынтымактуу эл-соолбос көл.	3. Ынтымактуу болсо, эл семирет.
4. Катуу жааган күн тез ачылат.	4. Күн катуу жаады.
5. Көп сүйлөгөн билимдүү эмес, төп сүйлөгөн билимдүү.	5. Көп сөз эшекке жүк.

19-§. Сөз өстүрүү

98-көнүгүү. Текстти окугула. Абзацтарга бөлгүлө. Ар бир абзацка ат койгула.

Ушундай түндө жол жүргөн кандай жакшы! Караңгыда термелген аттардын жондорун карап отурсаң, ушул түнкү дабыштарга кулак салып, ушул түнкү жыттарга мас болсон кандай жыргал! Жамийла ошондо менин алдымда кетип бара жаткан. Тизгиндерди бош коё берип, ал эки жагына көз сала, акырын гана ырдамыш болот. Биздин унчукпай, сүйлөбөй келе жатканыбыз анын көңүлүн басынтып жатты. Мен аны билип эле турдум. Чын эле ушундай түндө унчукпай коюш болобу? Адам деген тилдүү, жандуу болсо, анан табийгаттын ушул көрүнүшүнө жооп бербейби? Айткандай эле, Жамийла тынч отура алган жок: акыры үнүн көтөрүп ырдап жиберди.

Менимче, мунун дагы бир себеби болду го дейм: Жамийла ушинтип Даниярдын тарынчысын жазып, капасын ачмак. Кээде адамдар бири-бирин кечиргени эле турат, бирок ошого болор-болбос болсо да алгачкы түрткү керек эмеспи. Мүмкүн Жамийланын оюна ушул кеттиби, иши кылып ал ынтаасын коюп, ичке, шыңгыраган үн менен, көңүлдөнүп ырдады.

- Кайсы чыгармадан үзүндү?

- Чыгарманын бүтүшү кандай? Аны менен сен макулсунбу?

99-көпүгү. Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестин эске салгыла. Аңгемени улантып жазгыла.

Мен болсом көп кечикпей окууга жөнөдүм.

Сүрөтчүлөрдүн мектебин бүтүрүп, Ленинграддагы академияга өнөрүмдү улантыш үчүн дагы окуганы барганда, мен өзүмдүн дипломдук ишимди тапшырдым. Бул дипломдук ишкөптөн бери ниет кылып, жүрөгүмө сактап жүргөн сүрөт эле.

- Ал сүрөттө эмнелер тартылган деп ойлойсуңар?

- Жазганыңарды класска окуп бергиле. Талкуулагыла.

- «Жамийла» повестинен ошол үзүндүнү таап окуп, өз вариантыңарды салыштыргыла. Текстке жакын ойлор барбы?

20-§. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо

Төмөнкү тартип боюнча талдагыла:

1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн (ээ менен баяндооч) табуу;
2. Баш мүчөгө карай суроо коюу менен айкындооч мүчөлөрдү (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) табуу;
3. Айкындоочтор баш мүчөлөрдүн кимиси менен байланышып турганын аныктоо;
4. Баш жана айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарган сөздөрдү аныктоо.

Үлгү: *Комуздун мукамдуу үнү кулагыма угулуп турду.*

Эмне болду? – угулуп турду- баяндооч, татаал этиш;

Ким? – сен -ээси- көмүскөдө;

Кандай? – мукамдуу- аныктооч, туунду сын атооч ;

Эмнеге? – кулагыма – толуктооч, зат атооч;
Эмненин? – комуздун- аныктооч, зат атооч.

100-көнүгүү. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча жогорудагы тартипте оозеки талдоо жүргүзүлө.

Айтикенин эрки да, өмүрү да, бактысы да баланын колунда сыяктуу эле. Баласы көңүлдүү болсо, таалайдын тактысында отургандай кубанат. Өзүнүн жашыктыгын дайым каргайт. Көз жашын баладан жашырууга күчү жетпейт. Бала ыйласа кошо ыйлайт, кээде чоң киши менен сүйлөшкөнсүп, баласы менен акылдуу сөз сүйлөшөт. «Сен эптеп адам болор бекенсиң, мен сен үчүн гана тирүү жүрөм», - деген өңдүү тилектерди айтчу. Айтикенин бул сөздөрү Жапар үчүн жаңылык деле эмес. (А.Т.)

101-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүлө.

Бала далайга чейин унчуккан жок. Ал атасынан айрылса жоголуп кетчүдөй сизди. Ошентсе да Сатардын айткандарына аябай кызыкты. «Бар, бар», - деп ичинен бирөөлөр шыбырап жаткансыды. «Арабага түшүп келесиң», - деген сөз Жапарды ого бетер кубантты. Жапар кыймылдаган арабанын үстүнө чыгып көргөн эмес эле... «Мен кете берет элем. Мен жок болсом, атам ыйлайт да». (А.Т.)

102-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыратып жазгыла.

1. Кырга чыкканда жүргүнчүлөр машинадан түшүштү.
2. Алар алда канча сергип, көңүлдөрүн көтөрүп алышты.
3. Ар жагындагы жайытка көз чаптырышты.
4. Анын турмушу суу менен тыгыз байланыштуу.

21-§. Кайталоо

103-көнүгүү. Текстти окугула, түшүнүгүнөрдү кыргызча сүйлөп бергиле. Тема койгула.

Олуя Бакай кеп айтат
Кеп айтканда деп айтат:
«Башчы болбой, иш болбойт,
Бардык ишин жайгарар.
Оң-тескери сүйлөбөй,
Ойлоп туруп шайлаңар»
Көпчүлүктүн бардыгы,
Өрт алгандай дүркүрөп:
«Башчыбыз Манас болот»-деп.
Кубаныч, шаттык, күлкү көп.
Ызы-чуу болуп айтканда,
Жер солкуду дүңгүрөп.
Касиеттүү эр Бакай,
Калын элди байкады.
Сүйүнгөндөн албырып,
Сакалын жерге жайпады.
Кубанбаган киши жок,
Көңүлү куунап жайнады.
Султан Манас баатырды,
Хан көтөрүп шайлады. («Манас»)

104-көнүгүү. Билимиңерди текшергиле.

1. Зат атооч бышыктоочтун милдетин аткарган сүйлөм:

- а) Кечээ ата-энелердин чогулушу болду.
- б) Согушка чейин Нинанын ата-энеси Москвада турчу.
- в) Юрий Гагарин космоско биринчи учкан.
- г) Электр шамдары жылдыздай жаркырап турду.

2. Толуктоочко мүнөздөмө бер.

- а) сүйлөмдө заттын белгисин билдирген сөз;
- б) кыймыл-аракеттин белгилерин билдирет;

- в) сүйлөмдө ойдун негизин ээлеп турган сөз;
- г) кыймыл-аракет тике багытталган сөз.

3. Толуктооч катышкан сүйлөмдү тап.

- а) Калдайган кара булут көтөрүлүп келет.
- б) Биз конкурстун катышуучуларына жолуктук.
- в) Аргымак сыяктуу сыны бар.
- г) Кечээ ата-энелердин чогулушу болду.

4. Сүйлөмдүн толуктоочун тап. Ысык-Көл жөнүндө орус окумуштуулары көп жазышкан.

- а) Ысык-Көл жөнүндө
- б) орус
- в) окумуштуулары
- г) көп жазышкан

5. Бышыктоочко мүнөздөмө бер.

- а) кыймыл-аракеттин ар түрдүү белгилерин билдирет;
- б) кыймыл-аракет тике багытталган сөз;
- в) сүйлөмдө ойдун негизин ээлеп турган сөз;
- г) ээнин кыймыл -аракетин билдирет.

6. Сүйлөмдүн бышыктоочун тап. Күзүндө Кара-Алмадагы токойдун көркү укмуштуудай болот.

- а) күзүндө, укмуштуудай
- б) көркү
- в) Кара-Алмадагы токойдун
- г) болот

7. Ат атооч толуктоочтун милдетин аткарган сүйлөмдү белгиле.

- а) Жаманды мактаса, жардан алыс кетет.
- б) Темир жетекчилеринин беш-алтооно жолукту.
- в) Директор Темирди чакырып, тапшырманы түшүндүрдү.
- г) Шумкар -уяда эмнени көрсө, учканда ошону алат.

8. Данияр уялганынан кызарып кетти. Белгиленген сөз кайсы милдетти аткарды?

- а) сыпат бышыктооч
- б) толуктооч
- в) себеп бышыктооч
- г) бышыктооч

9. Ала карганы атынан чакырат. Белгиленген сөз кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарды?

- а) аныктооч
- б) толуктооч
- в) ээ
- г) баяндооч

10. Жайылма бышыктоочту тап.

- а) Билимдүүгө дүйнө жарык.
- б) Ондогон адистер Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүнөн келишти.
- в) Бизге музыка алыстан угулуп турду.
- г) Ооба, бул жолу да жалгыз келдим.

11. Сан атооч бышыктоочтун милдетин аткарган сүйлөмдү белгиле.

- а) Акылдуулар айткан сөздү эсиңе тут.
- б) Албетте, бул эмгегим бир тууган элиме арналат.
- в) Мындай кооз жерди биринчи көрүшүбүз.
- г) Поезд таңга жакын Бишкек вокзалына келип токтоду.

12. Бирди билгенче, миңди бил. Сүйлөмдөгү сан атоочтор кайсы милдетти аткарды?

- а) ээ
- б) баяндооч
- в) толуктооч
- г) бышыктооч

13. Сын атооч бышыктоочтун милдетин аткарган сүйлөмдү белгиле.

- а) Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет.
- б) «Манас» эпосу- кыргыз элинин улуу мурасы.
- в) Биз, адам баласы, кызык экенбиз.
- г) Ишкерлер элдин керектөөлөрүн жакшы билишет.

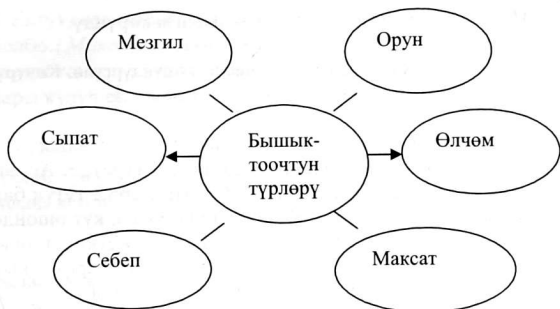
14. Бышыктооч түзүлүшүнө карай кандай болуп бөлүнөт?

- а) жөнөкөй жана тутумдаш ;
- б) тике жана кыйыр;
- в) жалаң жана жайылма;
- г) кош жана кошмок.

15. Татаал бышыктооч катышкан сүйлөмдү белгиле.

- а) Быйыл кыш оор болду.
- б) Ал өтө ачка болгондуктан алсырап кетти.
- в) Ат баспайм деген жерин үч басат.
- г) Биз эртең жолго чыгабыз.

22-§. Бышыктоочтун түрлөрү

Бышыктооч мааниси боюнча бга бөлүнөт.

Мезгил бышыктооч кыймыл аракеттин мезгилин билдирип качан? качанга чейин? качантан бери? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Окуучулар сабактан кийин келмек болушту.

105-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп мезгил бышыктоочторду тапкыла. Кайсы сөз түркүмү экенин айтып бергиле.

1. Көз ачып жумганча каникул өтүп кетти.
2. Иним кышын-жайын гимнастика менен машыгып жүрөт.
3. Санжар быйыл 4-курста окуп жатат.
4. Өндүрүштүк практика жазга чейин улантылды.
5. Токтогул 1864-жылы туулган.
6. Кыштын камын жазда көр, жаздын камын кышта көр. (Мак.)
7. Өткөн кылымда кыргыз киносу дүйнөлүк аренага чыкты.

106-көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарын бышыктооч маанисинде колдонуп сүйлөм түзгүлө.

Өткөн жылы, революцияга чейин, күзүндө, жайды-жайлай, жыйналыш бүткөндөн кийин, бая күнү.

Орун бышыктооч кыймыл-аракеттин ордун көрсөтүп, кайда? кайдан? каякка? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Алыстан машинанын чырагы көрүндү.

107-көнүгүү. Макалдардын маанисин түшүндүргүлө. Көчүрүп жазып, орун бышыктоочторду таап, астын сызгыла.

1. Кампасында даны жоктун, дасторкондо наны жок.
2. Көчөттү ким тиксе, көлөкөсүндө ошол отурат. 3. Асман-дан таш жааса да, жерге пайда. 4. От бар жерде, түтүн бар, суу бар жерде, өнүм бар. 5. Конок кайда болсо, кут ошондо. Казан кайда болсо, от ошондо. 6. Акыл Айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет. 7. Акылың болсо, бир күн эрте аракет кыл. 8. Жат элде султан болгончо, өз элинде ултан бол.

108-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Орун бышыктоочторду таап, кайсы сөз менен байланышканын, кайсы сөз түркүмүнөн экенин аныктагыла.

1. Китепканада кечке чейин отурдук. 2. Эрме чөл менен тоолордо электр жарыгы жайнады. (*Ж. Бөк.*) 3. Аркар, кулжалар Кыргызстандын бийик тоолорунда жашайт. 4. Куюн ак карды асманга учурат. 5. Көпчүлүктүн көңүлү Беш-Таш тараптан чыккан беш-алты кишиге бурулду. 6. Сегиз жылдан бери түрмөдө орустар менен бирге жүрүп, орусчаны жакшы билип алган. 7. Биз назик обондорду алыстан угуп отурдук.

Сыпат бышыктооч кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, белгисин билдирип, кандай? кантип? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Быйыл эгин жакшы чыкты. Көзүнүн жашы мөлтүлдөп агып кетти.

109-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп сыпат бышыктоочту байланышып турган сөзү менен кошо көчүрүп жазгыла. Кайсы сөз түркүмүнөн?

1. Ала сүйлөп, улукка жакканча, адал сүйлөп, калкка жак.
2. Туура сөз кооздукту билбейт. Кооз айтылса эле туура болбойт.
3. Катууну жумшак кесет да, күчтүүдөн алсыз өтөт.
4. Катуу сөз каймана айтылат.
5. Сокур болсоң бол, кара өзгөй болбо. *(Макал)*.
6. Дүйшөн айылды үймө-үй кыдырып, балдарды топтоп жүргөн экен.
7. Бизге да келип жетти. Ал жайдары күлүп салам берди. *(Ч. А.)*

110-көнүгүү. Берилген сөз жана сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө. Бышыктоочторду таап, түрүн аныктагыла. Өзбек тилине которгула.

Токтоосуз жөнөө, досторчо ангемелешүү, бетме-бет салгылашуу, күтүүсүздөн жолугуу, мазмундуу сүйлөө, ынтымактуу жашоо, тез жүрүү, каткырып күлүү, шашкалактап айта салуу.

Өлчөм бышыктоочтор кыймыл-аракеттин өлчөмүн, көлөмүн билдирип, канча? канчалык? канчалап? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Аз сүйлөп, көп тыңша. Айыл-чарба семинары эки күн болду.

111-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, өлчөм бышыктоочторду таап сызгыла. Макалдардын маанисин түшүндүрүп бергиле.

1. Жаңы мектептин ардак китебине анын ысмын биринчи жазышты. *(Ч. А.)*
2. Окуучулар үч топко бештен бөлүнүштү.
3. Көп сүйлөбө, төп сүйлө. *(Мак.)*
4. Кең ойлогон, кем ойлобойт. *(Мак.)*
5. Артык сүйлө, кем сүйлө, таразалай тең сүйлө. *(Мак.)*
6. Мээнетин канчалык катуу болсо, тапканың ошончолук таттуу болот. *(Мак.)*
7. Жети өлчөп, бир кес. *(Мак.)*

112-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү өлчөм бышыктооч маанисинде колдонуп, сүйлөмдөр түзгүлө. Кайсы сөз менен байланышканын айтып бергиле.

Мол, аз, көп, эки ирет, бир, миң, бөскө, толо, ушунчалык.

Себеп бышыктоочтор кыймыл-аракеттин аткарылыш себебин билдирип, эмне үчүн? эмне себептен? эмнеликтен? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Максат **коркконунан** өзүн жоготуп койду.

Себеп бышыктоочтун милдетин чакчылдар, чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор, атоочтуктар, үчүн, себептүү деген жандоочтор зат атоочтор менен айкалышып аткарат.

Мисалы: Асыл **ооруп калган себептүү** сабакка келген жок.

113-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Себеп бышыктоочту таап, өзү байланышып турган сөз менен бирге көчүрүп жазгыла.

1. 8-А класстын окуучулары жакшы окуган үчүн дипломго татыктуу болушту. 2. Бегимай уялганынан сүйлөй албады. 3. Ал көп окуган үчүн көптү билет. 4. Умар дагы үч-төрт жолу ышкырды. 5. Башынын ооруганына чыдабай көзүн жуумп жиберди. 6. Мелдеште жеңиш үчүн бардык күчүн жумшады.

114-көнүгүү. Себеп бышыктоочторду катыштырып өз алдынча 4-5 сүйлөм түзгүлө. Кандай сөздөрдөн түзүлгөнүн айтып бергиле.

Максат бышыктооч – кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын билдирип, эмне үчүн? кандай максат менен? эмнеге? деген суроолорго жооп берет.

Максат бышыктоочтун милдетин айрым тактоочтор, чакчылдар аткарат. Көбүнчө зат атооч, кыймыл атоочтор, үчүн деген жандооч менен айкашып аткарат.

Мисалы: Бакир университетке **тапшырыш үчүн** Бишкекке кетти.

115-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Максат бышыктоочторду таап, суроо койгула. Кайсы сөз түркүмү аткарды?

1. Ак шумкар учар жем үчүн, азамат туулар эл үчүн (Мак.).
2. Тамак үчүн асмандагы куш торго түшүптүр (Мак.).
3. Темирбек жайлоого кечке чейин жетмек болуп, катуу жүрүп кетти.
4. Баш байгени алуу үчүн Агантай тынымсыз машыкты.
5. Кызды кууп жетсем деп баатыр ичинен тилеп баратты.

116-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү салыштыргыла. Максат, себеп бышыктоочтун айырмасы кайсы?

1. Азат спорт менен машыгыш үчүн шаарга көчүп келди.
Азат спорт менен машыккандыгы үчүн шаарга көчүп келди.
2. Ал англис тилин үйрөнүш үчүн көп аракет жасады.
Ал англис тилин билген үчүн конкурстан өтүп кетти.
3. Сени ушул ишти билсин деп чакырттым.
Сени ушул ишти билет деп чакырттым.
4. Мен ийгиликтериңиздин сырын үйрөнгөнү келдим.
Мен ийгиликтериңиздин сырын үйрөнгөн үчүн келдим.

23-§. Көнүгүүлөр

117-көнүгүү. Текстти окугула. Абзацтарга бөлүп, ар бирине ат койгула. Түшүнүгүнөрдү кыргызча сүйлөп бергиле.

Индиянын борбору Нью-Делиде тарыхый эстеликтер жүздөп саналат. Ошолордун арасында атактуу Кутуб-Минар комплекси – Борбордук Азия архитектуралык маданиятына эң бир үндөш комплекс. Ошол комплексте «Алай дарбаза» жана «Алай минарет» деген эки архитектуралык курулуш бар. Алардын эскилиги жеткен. Мунаранын контурлары Өзгөн мунарасы менен Бурананы көзгө элестетет. Тарыхый эстеликтердин таржымалы англис жана хинди тилдеринде жазылып коюлган. Бул курулуштар Улуу Моголдор доорунда курулган. Ага Туркестандан келген Имам Замин аттуу адам жетек-

чилик кылган. Азыр баалуу тарыхый эстелик катары мамлекет тарабынан корголуп турат. («АК»)

- Улуу Моголдор доору жөнүндө эмне билесиңер? Билгениңерди сүйлөп бергиле.

- Жогорудагы архитектуралык курулуштардын аталышы, Борбор Азия архитектуралык курулуштарга окшоштугу жөнүндө силердин оюңар кандай?

118-көңүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Бышыктоочторду таап, кайсы сөз түркүмүнөн экендигин аныктагыла.

Байыркы философтордун ичинен Сократтын (б. з. ч. 470-399-жж.) орду өзгөчө. Ал кылымдар бою адамдардын аң-сезиминде акылмандыктын өрнөгү катары жашап келет. Сократ акыйкаттыкты жашоодон жогору койгон. «Өзүңдү-өзүң тааны»- деген көз карашты өмүр бою туу тутуп жашаган.

«Өзүн тааныган адам эмненин пайдалуу экенин жана кайсы жумушту жасап, кайсы жумушту жасай албай турганын жакшы билет. Өзүнө жаккан иш менен алектенип, муктаждыктарын канааттандырат жана бактылуу жашайт. Каталарды жасоодон кутулат. Ошол эле мезгилде ал адам башка адамдардын баалуулугун да андай алат», - дейт улуу ойчул.

(«Ш»)

- «Өзүңдү өзүң тааны» дегенди кандай түшүнөсүңөр?

- Сен өзүңдү таанып билесиңби? Шеригиңер менен ой бөлүшкүлө.

119-көңүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Аялзаты - үй-бүлөнүн тиреги, үйдүн куту. Үй тиричилигинин берекеси, урпак тарбиясы аялдардын адамгерчилигине, адептүүлүгүнө, ыймандык касиеттерине көз каранды. Бул жөнүндө Коркут атанын айткандарын да бүгүнкү күн үчүн өрнөк, үлгү катары кароого болот.

«Кыз баланын жолу улук, андыктан эр жигит ар дайым аялзатынын пикири менен эсептешип, аны урматтай билүүсү зарыл. Аялга кол көтөрүү - барып турган наадандык». («Коркут ата китеби».)

120-көнүгүү. Бышыктоочторду тапкыла. Түрлөрүн аныктагыла.

Түрк калктарына орток руханий мурастардын бири – «Коркут ата китеби». Тарыхый маалыматтар боюнча, Коркут ата VIII-IX кылымдарда жашаган. Ал Сыр-Дарыянын орто жана төмөнкү агымында жайгашкан огуз-кыпчак урууларынан чыккан баатыр, атактуу акын жана кеменгер улама болгон. Даректүү маалыматтарда айтылгандай, ал өзүнүн даанышмандыгы менен узак жылдар бою эл башкарган көсөм, үч ханга вазирлик кылган акылман, коомдук масштабдагы тарбиячы, «элдик педагог» болгон. Анын мурастары бизге «Коркут ата китебинин» эки нускасы аркылуу жетти. Алардын бири азыр Германиянын Дрезден шаардык китепкананын кол жазмалар фондусунда, экинчиси Италиядагы Аристолика китепканасында сакталып турат. Аны В. В. Бартольд 1922-жылы орус тилине которгон. («Ш»)

24-§. Сөз өстүрүү

Иш кагазы. Түшүнүк кат

Кызматка байланышкан маселенин айрым жактарын түшүндүрүү үчүн жетекчиге жазылган расмий иш кагазы түшүнүк кат деп аталат. Түшүнүк катта автор эрежени эмне себептен бузгандыгы, берилген тапшырманын аткарылбай калышынын себептерин көрсөтөт. Келтирилген фактылар далилдүү болушу керек, зарыл болсо керектүү документтер кошо тиркелет.

Түшүнүк кат бир нускада төмөнкү тартип боюнча колдо жазылат.

1. Түшүнүк кат жиберилип жаткан уюмдун, жетекчилик кызматтын аталышы, жетекчинин аты - жөнү;
2. Автордун кызмат орду, аты - жөнү;
3. Иш кагазынын аты (түшүнүк кат);
4. Текст
5. Автордун аты - жөнү, колу;
6. Жыл, күн, ай.

Үлгү:

№28 Нариманов орто мектебинин
директору М. С. Азизовго
8-А классынын окуучусу
Мурзаев Адылжандан

Түшүнүк кат

2008-жылдын 3-5-ноябрь күндөрү ооруп калгандыгыма байланыштуу сабакка келе албадым.

№ 2 эмканадан берилген маалым кат кошо тиркелет.
04.05.10

(колу)

А. Мурзаев.

121-көнүгүү. Түшүнүк катты окугула. Каталарын таап, түзөткүлө.

Түшүнүк кат

Окуучулар аз катышкандыктан, ишембиликте аткарыла турган иштер толук аткарылбай калды.

8-А-класстын класс жетекчиси (колу) *Шаринова С.*

122-көнүгүү. Врач же мугалим катары ишке кечигип келгендигиң тууралуу жетекчиге түшүнүк кат жазгыла. Класска окуп, катасы болсо, түзөткүлө.

123-көнүгүү. Түшүнүк кат менен ишеним катты салыштыргыла. Окшош жана айырмалуу жактарын айтып бергиле.

25-§. Сүйлөм. Жөнөкөй сүйлөм

124-көнүгүү. Текстти окугула. Текст канча сүйлөмдөн түзүлдү? Сүйлөм деген эмне? Эске салгыла.

Эгин талаасында

Жай айы. Ал быйыл береке нурун аябай чачты. Жамгыр да өз убагында жаап турду. Жер жүзү жапжашыл. Ыргалган эгин киши бою чыккан ак буудайдын баштары саргарып, орок күтүп турат. Жайды-жайлай тынбаган эмгек эми өз ийгилигин бермекчи. Бали! Быйылкы эгинге көз тийбесин. Эртеден кечке комбайндын үнү басылбайт. Аны айдаган Люба майланышкан колдорун рулдан албайт. Эгиндин таза, сапаттуу алынышына тырышат. «Мээнетиң катуу болсо, тапканың таттуу болот!» - деген элдин сөзүн эсинен чыгарбайт. Ошентип, эгин талаасы шаңга бөлөнүүдө.

Биздин айылдаштарыбыздын ак эмгеги урмат-сыйга бөлөнсүн!

Эгин талаасында кайнаган эмгек токчулуктан, молчулуктан кабар берип турат. Элибизге ырыскы тартуулап, дасторконго нанды толтурган баба-дыйкандарыбыздын ак эмгеги, албетте, баарыбыздын көңүлүбүздү жылытып, шаңга бөлөйт эмеспи. (Т.С).

Бир гана сүйлөмдөн түзүлгөн сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөм деп аталат. Мисалы: Окуучулар мамлекеттик сынакка даярданып жатышат.

Кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдүн төмөнкүдөй түрлөрү бар.

	Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү	Мисалдар
1.	Жалаң сүйлөм	Мугалим сүйлөдү
2.	Жайылма сүйлөм	Мугалим илимпоздор жөнүндө сүйлөдү
3.	Толук жаңа келтик сүйлөм	- Апа, бул китепти окугансызбы? - Ооба.
4.	Атама сүйлөм	Кыи... Алыстан ак карлуу тоолор көрүнөт
5.	Ээсиз сүйлөм	Уулду төрөйт, уятын кошо төрөбөйт.

125-көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Биринчи учурашуу, алмаздан катуу, үйдөн чоңураак, калың токой, ата-энени сыйлоо.

126-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмдөргө ажыраткыла.

1. Курманжан датка Кокон хандыгы учурунда көп коомдук саясий кызматтарды аткарды жана эл үчүн аябай чоң эмгек жасады.

2. Ал өз артында өчпөс өрнөк калтыргандыктан, анын аткарган иштери, ысмы Чолпон жылдыздай жаркырап жанып тура берет. 3. Солдат улам жакындап келе берди, бирок бир да киши ордунан козголгон жок. 4. Жаан жаайт, эгин өсөт, эл күн көрөт, мен да алар менен кошо жашайм. (Ч.А.) 5. Киши бою чыккан ак буудайдын баштары саргарып, шуудур кагып, орок күтүп турат.

127-көнүгүү. Кыш мезгили, кыштын артыкчылыктары жөнүндө кандай макалдарды, ырларды билесиңер? Макалдардын айрымдарын дептерге жазып, маанисин түшүндүрүп бергиле.

128-көнүгүү. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле

1. Сүйлөм деген эмне?
2. Жөнөкөй сүйлөм деген эмне?
3. Жөнөкөй сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар?
4. Жөнөкөй сүйлөмдөр кепте кандай максатта колдонулат?

129-көнүгүү. Үйдөн «Мен сүйгөн мезгил» деген темада чакан дил баян жазып келгиле. Айлана-чөйрөнү сүрөттөөгө көңүл бургула.

26-§. Жалаң сүйлөм

130-көнүгүү. Текстти окуп, абзацтарга ажыраткыла, ар бирине тема койгула.

Чолпон-Атага келдик. Жумушчулар күтүп турушуптур. Машина токтоду. Эл «ураалап» кыйкырды. Жыйналыш ачылды. Директор сүйлөдү. Анын артынан жумушчулар, кызматчылар сүйлөштү. Акырында сөз мага келди. Мен жакшы иштегеним үчүн Москвага барганымды, сыйлык алганымды айттым. «Эмгек кылгыла, жолдоштор!» - деп сөзүмдү бүтүрдүм. Жыйналыш аяктады. Эл тарады.

- Кыш... Бороон болду. Кар жаады. Жер-суу көрүнбөйт. Үч күндөн кийин бороон басылды. Ой-тоо, жер-суу – бардык жер аппак. Биз жылкыларды төмөндөтүп айдап түштүк. Жылкылар түгөл экен.

Ошондон бир-эки күндөн кийин Антон досум келди. - Кулболду, сага суук тийген экен. Болгон иштерди мен бүтүрөмүн-деди. Абийир болуп, ал жылы да баккан малым аман болду. Бээлер семиз. Кулундар чоңойду. (К.Б).

Жалаң баш мүчөлөрдүн катышы менен түзүлгөн сүйлөмдөр жалаң сүйлөм деп аталат

Мисалы: Алмалар гүлдөдү. Окуучу бийледи ж.б.

131-көнүгүү. Текстте жаратылыш көрүнүшү кандай сүрөттөлдү? Өз алдыңарча кыш мезгилиндеги үйүнөрдүн же мектебинердин айланасын сүрөттөп көргүлөчү.

132-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып жалаң сүйлөмдөр түзгүлө.

Эне, бакыт, мектеп, билим, комуз.

133-көнүгүү. Төмөнкү тексттен жалаң сүйлөмдөрдү таап, көчүрүп жазгыла. Баш мүчөлөрдүн астын сызгыла.

Түн. Ай жарык. Көчөдө балдар ойноп жатышат. Көңүлдөрү көтөрүңкү. Алар чарчоону сезишпейт. Шандуу

күлкүлөрү алыска-алыска угулат. Ай батты. Балдар үйлөрүнө тарашты. Таң атты. Айыл ойгонду. Күч кетет, билим кетпейт. (макал) Тоосу бар, бадалы жок. Чөлү бар, куму жок. Көлү бар, суусу жок. (*табышмак*)

134-көңүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, сүйлөм түзгүлө.

1. Сары-Челек ...
2. ... жазып жатышат
3. ... даярданып жатабыз
4. ... иштешти
5. Айгүл ...
6. ... ойнодук
7. Окуучулар ...

27-§. Жайылма сүйлөм

135-көңүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, баш жана айкындооч мүчөлөрүн тапкыла.

Биз эртең жүрүшкө чыгабыз. Ысык-Көл кышында тоңбойт. Параход келди. Ал жүк ташыйт. Күн чыкты. Айыл кыймылга кирди. Кой короодон узап кетти. Жылкычылар жылкыларын айдашты. Концерт башталды. Тынчтык жөнүндө ырлар ырдалды. Космонавттар окуучуларды куттукташты.

Кечкисин таятам мага жомок айтып берет. Сырт капкараңгы. Таятамдын жомогу көп. Кайгылуусу да, коркунучтуусу да бар. Баарынан жакшы көргөнүм – жанагы мүйүздүү Бугу эне жөнүндөгү жомок. Таятам бул окуя чын болгон дейт. Кыш узак болот. Күн бүркөлөт, кар жаайт. Таятамдын жомогу болбосо, мен чыдай алмак эмесмин. (*Ч.А.*)

Баш жана айкындооч мүчөлөрдөн түзүлгөн сүйлөм жайылма сүйлөм деп аталат. Мисалы: Биз эртең шаарга барабыз.

Биз, барабыз – баш мүчөлөр, эртең, шаарга – айкындооч мүчөлөр.

136-көнүгүү. Төмөнкү жалаң сүйлөмдөрдү жайылма сүйлөмдөргө айландыргыла.

1. Окуучулар келишти.
2. Кыздар бийлешти.
3. Концерт болду.
4. Мугалим сүйлөдү.
5. Тапшырма берилди.

137-көнүгүү. Окугула. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү өз-өзүнчө көчүргүлө.

Кыш...Аба ырайы суук. Айлананы ак кар баскан. Тоолордо кабат-кабат мөңгүлөр жалтырайт. Кышында айбанаттар менен канаттуулардын жашоосу кыйындайт. Алар арыкташат. Кээ бирлери чээнге киришет. Суур, кош аяк жана сары чычкандар укташат. Уйкулары катуу. Колго кармаганда да алар оңой менен ойгонушпайт. («К» ж.)

138-көнүгүү. Өз алдынарча беш жайылма сүйлөм түзүп, дептерге жазгыла. Баш мүчөлөрдүн астын сызгыла.

139-көнүгүү. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. Жайылма сүйлөм деген эмне?
2. Жөнөкөй сүйлөмдүн дагы кандай түрлөрүн билесиңер?
3. Жалаң сүйлөм менен жайылма сүйлөмдүн айырмасы кандай? Мисал келтирип, салыштыргыла.

28-§. Көнүгүүлөр

140-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

1. Сапарбек жол куруучулардын окуусуна алты айдан кийин барат.
2. Коңур күз келди.

3. Кара-Алма деген токойдун көркү укмуштуудай.
4. Мына бул суудан кантип өтүү керек?
5. Баарыбыз тоого баратабыз.
6. Кырды аша берерде Курман артынан атып калды.

141-көңүгүү. Текстти окуп, түшүнүгүнөрдү кыргызча сүйлөп бергиле.

Өргөө

Өргөө – актыгы, кооздугу жана чоңдугу менен өзгөчө айырмаланган боз үй. Ал «ак өргөө» деп да аталып, бүткүл мүмкүнчүлүктө кооздолуп, эң кичинеси 6, чоңу 12-18 канатка чейин жеткен. Бөлөк боз үйлөрдөн обочо же бийигирээк жерге тигилип, ага уруу башчылары, хандар, кол башчылар жайгаштырылган. Анда маанилүү сүйлөшүүлөр, сыйлуу меймандарды күтүү сыяктуу ар кандай шаан-шөкөттөр өткөрүлгөн. Башкача айтканда, хандын хан сарайы, кол башчынын штабы катарында милдет аткарган.

Өргөөдө чыгдан тартылбайт, от жагылбайт. Кийинчерээк колунда бар мансаптуулар жаңы үйлөнгөн балдары үчүн да өргөө көтөрүшкөн. Бара-бара эскиргени катардагы үй катары пайдаланууга өткөн.

- Азыр өргөө тигилеби?
- Боз үйдү кайсы учурларда пайдаланышат?

142-көңүгүү. Суроолорго жооп бергиле.

1. Өргөө деген эмне?
2. Өргөө кандай максатта тигилген?
3. Өргөөнү эмне үчүн обочо жерге тигишкен деп ойлойсунар?
4. Өргөөнүн боз үйдөн айырмасы барбы?
5. Боз үй жөнүндө дагы эмнелерди билесиңер?

143-көңүзүү. Жогорудагы тексттен жайылма сүйлөмдөрдү таап окугула, айрымдарын жалаң сүйлөмдөргө айландыргыла.

144-көңүзүү. Ырды көркөм окугула. Мазмунун сүйлөп бергиле.

Дүйнө жүзүн дүңгүрөтүп дүбүртү,
Манас келет Аккуласы качырган.
Катылгандын күлүн көккө сапырып,
Кыргыз элин биримдикке чакырган.
Кырк чоросу кыргызыма тоо болуп,
Каныкей да жоо куралын асынган.

« Айкөл Манас атак-даңкың колдо» - деп,
Бата берип турат Бакай акылман.
Кыргыз журту арбагына багыштап,
Ак өргөөсүн көтөрүштү жасалган.
Арстан Манас алп баатырын эскерип,
Ак ордого келди алыс-жакындан.

(А.Барн.)

29-§. Атама сүйлөм

145-көңүзүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдөн эмнеси менен айырмаланып турат?

Коштошуу минуталары... . Аз убакыттан кийин булардын ар кимиси ар тарапка жөнөшөт. 1935-жыл. Кыш. ...Ал өзүнүн ызгаарын төгүп турат. Талас, Кеңкол өзөнү. Алыстан-алыстан ак карлуу тоолор көрүнөт. Семетейдин ордосу. Катар тигилген ак өргөөлөр.

Кыш мезгили... Ала-Тоону кар баскан,
Ушундай кез... Чыккан жандар адашкан!

(Ж.Т.)

Затты, окуяны, жаратылыш көрүнүштөрүн ж.б. атап көрсөткөн сүйлөм атама сүйлөм деп аталат. Атама сүйлөмдөр атооч жөнөдөмөдөгү сөздөн же сөз айкашынан түзүлөт.

Мисалы: Айылдын кырманы. Талып элдерге эгин таратып жатат.

146-көнүгүү. Жогорудагы көнүгүүдөн атама сүйлөмдөрдү тапкыла. Түзүлүшүн айтып бергиле.

147-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, атама сүйлөмдөрдүн астын сызгыла.

Жаз. Чөп тушарга чыккан кез. Осмонбектин айылы чоң суунун боюна келип конду. Үч күндөн кийин айт болот. Осмонбек Токтогулду чакыртып алды. Айыл дүрбөп, айтка камынышты. Айт күнү. Чоң суунун бою. Эл көк бөрү тартып жатышат. Калың топтун ичинен Токтогулдун коңгуроодой үнү чыкты.

148-көнүгүү. Төмөнкү сөз жана сөз айкаштарын атама сүйлөм маанисинде колдонуп, сүйлөмдөр түзгүлө.

Март айы, салкын аба, түн, 2008-жыл, эс алуу багы, Манастын ордосу, жай, айылдын чети, Ысык-Көл, жалама зоо.

149-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, төмөнкү тартипте талдоо жүргүзгүлө: а) айтылыш максатына карай; б) грамматикалык түзүлүшү боюнча; в) сүйлөм мүчөлөрү боюнча.

1. Май айы. Парктын чети. Сан түркүн гүлдөр жайнап, айлана көрккө бөлөндү. 2. Жолдор... Учу-кыйрына көз жетпеген жолдор... Мына ушул жол четинде эне баласын күтүп турат. Күтүү. Күтүү бардык эле адамдарда болот. (К.Б.) 3. Адам. Жаратылыш. Чынында, Жер эне ушул эки алп нерсени көтөрүп турат. Бул – чындык. Бул экөө бирин-бири толуктап, бири экинчисине өмүр берет. Тоо...Суу...Аба...Адамдар буларды канчалык сактай билишсе, өздөрүн да ошончолук сактай алганы. (Э.Т.)

30- §. Сөз өстүрүү

150-көңүзүү. Сүрөттү көңүл коюп карагыла. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. Бул сүрөт кайсы чыгарма боюнча тартылган?
2. Чыгарманы окугансыңарбы?
3. Сүрөттөн кимди көрүп турасыңар?
3. Дагы кандай каармандар катышат?
4. Сүрөт чыгармадагы кайсы окуядан алынган?
5. Чыгармада кайсы учурдагы окуялар баяндалат?
6. Кайсы окуя сени өзгөчө таасирленткен?
7. Чыгарма кандайча аяктайт?
8. Чыгарманын аякталышына карата сен кандай ойдосун, макулсуңбу?
9. Окуя кандайча аякталышын каалар элең?
10. Сен автордун ордунда болсоң, кандай кылмаксың? Оюңарды кыскача жазгыла.

151-көңүзүү. Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестинин сага жаккан эпизоду боюнча сүрөт тартууга аракет кылгыла. Тарткан сүрөтүнөр жөнүндө класска сүйлөп бергиле.

31- §. Сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо

152-көнүгүү. Берилген сүйлөмдөргө төмөнкү тартипте синтаксистик талдоо жүргүзүлө:

- а) айтылыш максаты боюнча сүйлөмдүн кайсы түрү (жай, суроолуу, илептүү, буйрук) экендигин аныктоо;
- б) сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн (ээ жана баяндооч) атоо;
- в) айкындооч мүчөлөрдү (аныктооч, толуктооч) табуу;
- г) Сүйлөм мүчөлөрүнүн катышына карай (жалаң жана жайылма) сүйлөмдүн түрлөрүн аныктоо.

1. Музыканын жагымдуу үнү отургандарга угулуп турду.
2. Окуучулар Ч.Айтматовдун чыгармаларын кызыгуу менен окушат. 3. Мунарбек жакшы окууга убадасын берди. 4. Быйылкы окуу жылы жаңы ийгиликтер менен коштолду. 5. Тоонун салкын жели, таза абасы адамдын көңүлүн сергитет.

6. Берметтей тизилген сансыз жылдыздар бизди гана карап тургансыйт. 7. Ар бирибиз өзүбүздүн аттарыбызды күнүгө сууга алып барабыз.

153-көнүгүү. Текстти окугула. Айрым жайылма сүйлөмдөрдү жалаң сүйлөмгө айландыргыла.

Мугалим дегенде биздин көз алдыбызга билимдүү, маданияттуу, жөнөкөй инсан тартылат. Мектеп босогосун атаган ар бир окуучуну мугалим жылуу тосуп алып, ата-энедей мээримин төгүп, билим берет.

Мугалимдик кесип көп сырдуу, ары түйшүктүү, ары татаал, бирок ардактуу да, сыймыктуу да. Анткени кайсы кесиптеги, кандай кызматтагы адам болбосун алар алгач билимди мугалимден алышкан. Окуучуну ар кандай кесипке мугалимдер даярдашат. Ошондуктан мугалимдин ак эмгеги адамдардын жүрөгүндө түбөлүккө жашап калат. (М.И.)

154-көпүгүү. Атама сүйлөмдөрдү катыштырып 4-5 сүйлөм түзүп, ага синтаксистик талдоо жүргүзгүлө. Атама сүйлөмдүн бөтөнчөлүгүн айтып бергиле.

155-көпүгүү. Текстти окуп, кыргызчага которгула. Сүйлөмдүн кайсы түрлөрү катышкандыгын аныктагыла.

Оламнинг етти мўжизаси

Оламнинг етти мўжизасидан олтинчиси – Искандар Зулқарнайн номи билан боғлиқ Искандария минорасидир.

Искандария шаҳри Нил дарёсининг қуйилиш жойида, мисрликларнинг Ракотис шаҳарчаси ўрнида бунёд этилган. Бу – эллинизм даврининг ягона лойиҳаси асосида қурилган энг дастлабки шаҳарлардан бири эди. Искандарияда Буюк Искандарнинг тобути сақланар, саноат ва фан маркази ҳам бўлган. Мусейон саройи шу ерда мужассамлашган эди. Ҳозирги «музей» сўзи ҳам шу Сарой номидан келиб чиққан.

Мусейон айна вақтда фанлар академияси, олимлар учун ётоқхона, техника маркази, мактаб, қолаверса, хазинасида ярим миллион китоби бўлган жаҳондаги энг йирик кутубхона ҳам эди. Ҳатто ҳозирда, маълумотлар ниҳоятда кўпайиб кетган бизнинг мамлакатимизда ҳам бу қадар бой кутубхоналар бармоқ билан саноқлидир. XVIII асрда эса бундай кутубхона биронта мамлакатда бўлмаган.

156-көпүгүү. Төмөнкү макалдарды толуктап жазгыла жана маанисин түшүндүргүлө. Айрымдарын сүйлөм мүчөлөрүнө ажыраткыла.

1. Билимдүүнүн көзү өткүр, ...
2. Билеги күчтүү бирди жыгат, ...
3. Жакшы окуучу мектепке шашат, ...
4. Адамзатты сөз бузат, тоону-ташты ...
5. Мээнетин катуу болсо, тапканың ...
6. Эне тилин билбеген ...

32- §. Кайталоо

157-көңүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү салыштыргыла. Айырмасын айтып бергиле. Кандай сүйлөмдөр экенин аныктагыла.

1. Сабак башталды.	Кыргыз тили сабагы башталды.
2. Окуучулар ырдашты.	Окуучулар мекен жөнүндө ырдашты.
3. Концертке бардык.	Биз кечинде концертке бардык.
4. Күүлөр чертилди.	Элдик күүлөр чертилди.
5. Жыйналыш бүттү.	Ата-энелер жыйналышы бүттү.

158-көңүгүү. Бышыктоочтун түрлөрү боюнча өз алдынарча 3-4 суроодон турган тест түзгүлө. Туура жообун шеригинер менен бирге аныктагыла.

159-көңүгүү. Суроолорго жооп берүү менен билиминерди текшергиле.

1. Сүйлөм деген эмне?

- а) эки же андан ашык толук маанилүү сөздөр;
- б) тыбыштардын жыйындысы;
- в) бүткөн бир айрым ойду билдирген сөз тизмеги;
- г) бир ыргак менен айтылган тыбыштар.

2. Сүйлөм айтылыш максатына карай кандай болуп бөлүнөт?

- а) жөнөкөй, татаал;
- б) жалаң, жайылма;
- в) толук, кемтик;
- г) жай, суроолуу, илептүү, буйрук.

3. Жалаң сүйлөм кандайча түзүлөт?

- а) ээ менен баяндоочтон;
- б) бышыктооч менен баяндоочтон;
- в) ээ менен аныктоочтон ;
- г) бышыктооч менен баяндоочтон.

4. Жалаң сүйлөмдү тапкыла.

- а) Мектепте жыйналыш болду.
- б) Мугалимдер сүйлөштү.
- в) Окуучулар да өз ойлорун айтышты.
- г) Жакында ишембилик өткөрмөк болдук.

5. Жайылма сүйлөмдүн түзүлүшү...?

- а) баш мүчөлөрдүн катышуусу менен;
- б) айкындооч мүчөлөрдөн түзүлөт;
- в) баш жана айкындооч мүчөлөрдүн катышуусу менен;
- г) толуктооч менен бышыктоочтон түзүлөт.

6. Жайылма сүйлөмдү тапкыла.

- а) 1917-жыл. Жер томсоруп гана турат.
- б) Шамал согуп турат.
- в) Ысык-Көл мелмилдеп тыптынч.
- г) - Жол болсун! Кайдан?
- Шаардан.

7. Атама сүйлөм деген эмне?

- а) баш мүчөлөрдөн гана түзүлгөн сүйлөм;
- б) айкындооч мүчөлөрдөн гана түзүлгөн сүйлөм;
- в) затты, окуяны, мезгилди атап көрсөткөн сүйлөм;
- г) суроо, жооп иретиндеги сүйлөм.

8. Атама сүйлөмдү белгиле.

- а) Тулпар тушунда кымбат.
- б) Сен өзүң ким болосуң, мырзам?
- в) Бектурган коктудагы төрт үйдү көздөй басты.
- г) 1941-жылдын жай айлары.

9. Сүйлөмдүн бышыктоочун тапкыла. Батыштан салкын жел сого баштады.

- а) сого баштады
- б) салкын
- в) батыштан
- г) жел

10. Бышыктоочтун түрлөрүн белгиле.

- а) мезгил жана орун;
- б) сын-сыпат жана сан-өлчөм ;
- в) максат жана себеп;
- г) бардык жообу туура.

11. Көз ачып жумганча жаңы окуу жылы башталды. Белгиленген сөз айкашы бышыктоочтун кайсы түрү?

- а) орун;
- б) мезгил;
- в) себеп;
- г) сыпат.

12. Керимбайлар Токтогулду кармоо үчүн жөнөп кетишти. Белгиленген сөз айкашы бышыктоочтун кайсы түрү?

- а) себеп;
- б) мезгил;
- в) максат;
- г) сыпат.

13. Бир тутумдуу сүйлөм деген эмне?

- а) айкындооч мүчөлөрдүн катышы менен;
- б) баш мүчөлөрдүн базасында;
- в) баш мүчөлөрдүн биринин гана катышуусу менен;
- г) баш жана айкындооч мүчөлөрдүн катышуусу менен түзүлөт.

14. Эки тутумдуу сүйлөм деген эмне?

- а) баш мүчөлөрдүн биринин гана катышуусу менен;
- б) баш мүчөлөрдүн толук катышуусу менен;
- в) айкындооч мүчөлөрдүн кемип калышы менен түзүлөт.
- г) эки тутумдуу сүйлөмдөр болбойт.

15. Эки тутумдуу сүйлөмдү белгиле.

- а) Түн ортосунда душмандар тараптан ок атылды.
- б) Убакытты бекер өткөрүүгө болбойт.
- в) Эмнени эксең, ошону оросуң.
- г) Кезек күтүүгө туура келет.

33 - §. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү

160-көңүгүү. «Каникул күндөрүндө» деген темада чакан дил баян жазгыла. Аны класска окуп бергиле. Жолдошторунардын жазган иштерине өз пикиринерди айткыла.

161-көңүгүү. Дил баяндан жөнөкөй сүйлөмдөрдү тапкыла жана кайсы түрү экендигин айтып бергиле.

162-көңүгүү. Ырды көркөм окугула. Бирдей суроого жооп берген сөздөрдү тапкыла.

Төгүлдү, балкыды нур, мемиреди,
Гүлдөрдөй күлмүң-күлмүң берди белги.
Жыргал да, кубаныч да жана бакыт,
Каптады, карагыла биздин жерди! (А.О.)

Ылаачын, шумкар, турумтай,
Кыргый, күйкө, жагалмай
Учканы соккон шамалдай
Шумкардын жери – Ала-Тоо. (Т.М.)

Сүйлөмдө бирдей суроого жооп берип, бирдей милдет аткарып, сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен байланышып турган сөздөр бир өңчөй мүчөлөр деп аталат.

Мисалы: Алма, өрүк, алча гүлдөдү. Кыздар ырдашты, бийлешти. Кызыл, сары, көк гүлдөр айлананы кооздоп турат.

Биринчи сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр: алма, өрүк, алча (эмне?) ээлик милдетти аткарды, зат атооч. Экинчи сүйлөмдө ырдашты, бийлешти (эмне кылышты?) баяндоочтук милдетти аткарды, этиш. Үчүнчү сүйлөмдө кызыл, сары, көк (кандай?) аныктоочтук милдетти аткарды, сын атооч.

Бир өңчөй мүчөлөр өз ара тең байланышта болушат да, бири-бирине багынбайт. Алар оозеки речте санак интонациясы

менен айтылат, ал эми жазууда арасы үтүр менен ажыратылат.

163-көнүгүү. Бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла. Алар сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышканын, кайсы сөз түркүмүнөн экенин айтып бергиле.

1. Айылда да, шаарда да эл жакшы жашоо үчүн күрөшүп жатышат.

2. Бардык күч-кубатты, өнөрдү, илим менен билимди эл үчүн берер мезгил келди. 3. Айсалкын таежем кызыл жүздүү, арык чырай, кайраттуу аял эле. 4. Апам кубанганынан ыйлап да, күлүп да турду. 5. Суусамыр, Арпа, Аркыт жайлоолору малга эң эле жайлуу. 6. Назик обондор, жагымдуу күүлөр элдин жүрөгүндө калат. 7. Токойдо бадалдар, карагай, арча, кайың, жангак сыяктуу чоң-чоң дарактар бар. 8. Лагерде окуучулар эс алышат, ырдашат, бийлешет.

164-көнүгүү. Берилген сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр түзгүлө. Кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарды?

1. Тескей, күнгөй, ой, тоо;
2. Зээндүү, зирек, кайраттуу;
3. Ош, Жалал-Абат, Бишкек;
4. Кыргызстанда, Өзбекстанда, Казакстанда;
5. Алтын, сурма, сымап;
6. Таанышуу, жазуу, сүйлөп берүү.

165-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп көчүргүлө. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Фонетика бөлүмүндө ..., ... тыбыштарды окуп үйрөнөбүз. 2. Сын атоочтор заттын ..., ..., ... ж.б. белгилерин билдирет. 3. Кыргыз адабиятында ..., ..., ... сыяктуу жазгыч акындар белгилүү. 4. «Манас эпосунда» ..., ..., ... сыяктуу улуттук оюндар жөнүндө берилген. 5. Кыргызстандагы байыркы шаарлар: ..., ..., ... 6. Бизге бекитилген жерге ..., ..., ... уругун септик.

166-көнүгүү. Бир өңчөй мүчөлөрдүн ар бирине (бир өңчөй ээ, бир өңчөй баяндооч, бир өңчөй аныктооч, бир өңчөй толуктооч, бир өңчөй бышыктоочко) бирден сүйлөм түзгүлө.

34-§. Бир өңчөй мүчөлөргө коюлуучу тыныш белгилер

167-көнүгүү. Текстти окугула, бир өңчөй мүчөлөргө кандай тыныш белги коюлду, көңүл бургула.

Күн да, түн да жылкылардын жанында болдук. Ысак менен Султангазыны да жылкыдан кетиргеним жок. Быйыл жылкылар же короого, же кара колотко кыштайт. Алардын ичинде Жумабай менен Зуура да, Чүкөбай менен Айсулуу да бар эле. (К.Б). Аялдар коомдо зор күч. Алар саламаттыкты сактоодо, илим менен техникада, адабият менен искусстводо эмгектенип жатышат. Силердин араңардан инженерлер, агрономдор, дарыгерлер, педагогдор өсүп чыгат. Талыкпай окуй бергиле, илим менен Ала-Тоону гүлдөткүлө. (Т.С.)

Эгерде бир өңчөй мүчөлөр интонация менен байланышса, бир өңчөй мүчөлөрдүн араларына үтүр коюлат.

Мисалы: Талаадан ак, көк, кызыл, сары гүлдөрдү тердик.

Мында бир өңчөй мүчөлөр - ак, көк, кызыл, сары. Араларына үтүр коюлду, алар бири-бири менен интонация аркылуу байланышты.

168-көнүгүү. Көчүргүлө. Тиешелүү жерлерге үтүр койгула.

1. Чатыр-Көл Соң-Көл Ысык-Көл – жеримдин көркү ардагы. (Ж.Б.)

2. Чүй өрөөнү дегенде биздин көзүбүзгө ак карлуу тоо калдайган кыштак ондогон заводдор мелмилдеген канал көрүнөт.

3. Ууру кошоматчы ичи тардык – эң оңбогон эски калдык. (Р.Ш.)

4. Атактуу Токтогул Калыктын шакирти курбусу болгон.
5. Айдадык бактык тердик эмгек кылдык эмгекке негизделген биздин чындык. (Р.Ш.)

169-көнүгүү. Ырды көркөм окугула, тыныш белгилерин койгула, бир өңчөй мүчөлөр кайсы сөз түркүмүнөн жасалды, айтып бергиле.

Сүйүктүү татынакай сулуу тилим,
Мээримдүү жүрөгүмө жылуу тилим
Ширелген жакут менен көркү чексиз
Тамшанткан такылдаткан балдан ширин. (А.Т.)

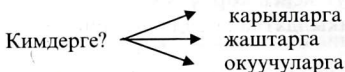
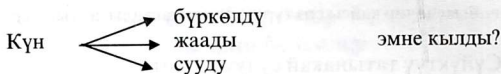
170-көнүгүү. Сын атоочтон, этиштен түзүлгөн бир өңчөй мүчөлөргө үч-үчтөн алты сүйлөм түзгүлө.

171-көнүгүү. Төмөнкү бир өңчөй мүчөлөр сүйлөмдүн кайсы мүчөсү.

1. Актык, аруулук, ар - намыс, кайраттуулук - биздин элге таандык асыл сапат.
2. Пейлибизди, жан дүйнөбүздү, дилибизди тазартуу-адамдык парзыбыз.
3. Улууларды урматтоо, сыйлоо, барктоо - ар бирибиздин милдетибиз.
4. Сөздүн мыктысы жөнөкөй, түшүнүктүү, терең жана мазмундуу келет.
5. Эл макалы – жаткан казына, терең, таамай, көркөм.
6. Ар бир элдин тарыхы, салты, эмгеги, эрдиги болот эмеспи.

35- §. Көнүгүүлөр менен иштөө

172-көнүгүү. Төмөнкү схема боюнча сүйлөм түзгүлө, бир өңчөй мүчөлөрдү аныктагыла.

173-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү толуктап көчүргүлө.

1. Кыргызстандын жаратылышы кандай кооз, 2. Кыргыз элинин белгилүү жазуучулары..., 3. Азыркы мезгилде өлкөбүз өстү, 4. Адамдагы эң жакшы сапаттар боорукерлик, 5. Бүгүнкү күндөгү жетишкендик, баарыбызды кубандырды. 6. Эл ичи ар кыл өнөргө, ..., ... бай. 7. Тил – элдин ..., ...,

174-көнүгүү. Суроолорго жооп бергиле. Бир өңчөй мүчөлөргө көңүл бургула.

1. Кыргызстандагы ири шаарларды атагыла.
2. Кыргыздын белгилүү жазуучуларын атагыла.
3. Адамдагы жакшы сапаттар кайсылар?
4. Кыргыз элинин улуттук оюндарынан кайсыларды билесинер?
5. Белгилүү, улуу инсандардан кимдерди билесинер?

175-көнүгүү. Суроолорго жооп бергиле.

1. Бир өңчөй мүчөлөр деген эмне?
2. Бир өңчөй мүчөлөр кандай синтаксистик милдетти аткарышат?
3. Бир өңчөй мүчөлөрдүн мүнөздүү белгилери.
4. Бир өңчөй мүчөлөр кандай сөз түркүмдөрүнөн жасалат?
5. Бир өңчөй мүчөлөргө кандай тыныш белгилер коюлат?

176-көнүгүү. Көркөм чыгармалардан бир өңчөй мүчөлөр катышкан 5 сүйлөм жазып келгиле жана аны өзбек тилине оозеки которгула.

36-§. Бир өңчөй мүчөлөрдүн байланышуу жолдору

177-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү салыштыргыла, бир өңчөй мүчөлөрдүн кандай байланышканын айтып бергиле.

1. Бир кезде Кузьмич айткан айыл өзгөрдү, өстү. (Т. С.) Жапарды Айша да, Уулкан да чоң кубаныч менен тосуп алды.
2. Адамдын мүнөзүн, сезимин, көз карашын, жүрүш-турушун тарбиялоодо айлана-чөйрөнүн таасири зор.
3. Жүзүндө кубаныч да, өкүнүч да, учурашуу да, коштошуу да бар эле. (Ч. А.)
4. Тоолор чоң элечек оронгон энедей ары бейпил, ары сүйкүмдүү, ары кооз.
5. Үйдөн же канаттуулардын, же өсүмдүктөрдүн сүрөтүн тартып келгиле.

Бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен интонация жана байламталар аркылуу байланышат.

Мисалы: Дүйшөнкул тартиптүү, кайраттуу жоокер болду. (Ж. Б.) Мугалимдер да, дарыгерлер да, ата-энелер да ушул күндү күткөн.

Бир өңчөй мүчөлөр биринчи сүйлөмдө интонация, экинчи сүйлөмдө да байламтасы аркылуу байланышты.

Байламталар менен байланышкан бир өңчөй мүчөлөргө үтүр төмөнкүдөй коюлат:

1. Байламта бир нече ирет кайталанып, өзү мурдагы сөзгө тиешелүү болсо, үтүр байламтадан кийин коюлат.

Мисалы: Окуусу да, тартиби да мыкты окуучуларга алкыш жарыяланды.

2. Байламта бир нече ирет кайталанып, өзүнөн кийинки сөзгө тиешелүү болсо үтүр байламтадан мурун коюлат.

Мисалы: Төрт түлүк мал же жайлоодо, же короодо багылат.

3. Жана, менен сыяктуу кайталанбас байламталар байланыштырса үтүр коюлбайт.

Мисалы: Өлкөбүзгө тынчтык жана бейпилдик керек.

178-көнүгүү. Төмөнкү байламта аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

1. Же мугалим, же зоотехник, же дарыгер.

2. Чолпонбай менен Дүйшөнкул.

3. Ары тартиптүү, ары эстүү, ары кичи пейил.

4. Татаал, бирок кубанычтуу.

5. Кыска, бирок мазмундуу.

6. «Ата журт» жана «Кыргыз туусу» газеталары.

7. Ары түйшүктүү, ары сыймыктуу.

179-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөн бир өңчөй мүчөлөрдү көчүргүлө, кандайча байланышканын айтып бергиле.

1. Ак жибек көйнөк, кызыл тукаба бешмант, кызыл-жибек жоолук кыздын көрүнүшүн миң кубултат. 2. Ал - чарчы бойлуу, ак сакал адам. Кичинекей, жаман терезеден Айдын шооласы түшүп турат. (К. Ж.) 3. Тоют көп болсо, эт да, сүт да көп болору белгилүү. (К. С.) 4. Арча кышында да, жазында да, жайында да көгөрүп турат. 5. Жетим менен жесирдин, бечара менен момундун намысы үчүн күрөшүп, кекенгенден кекти алуу сендей жигиттин гана колунан келет. (К. Ж.) 6. Шаттыгың менен кубанычың, кайгың менен жек көргөнүң, боор ооруганың менен сүйүүң тил аркылуу баяндалат.

180-көнүгүү. Да, же, ары, менен байламталары аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөргө экиден сүйлөм түзгүлө.

181-көнүгүү. Интонация менен байланышкан бир өңчөй мүчөлөргө беш сүйлөм түзгүлө.

37-§. Бир өңчөй мүчөлөрдүн стилистикалык өзгөчөлүгү

182-көнүгүү. Текстти окуп, түшүнүгүңөрдү кыргыз тилинде айтып бергиле.

Мекен

Бүгүн силерге өзүбүздүн Ата Мекенибиз жөнүндө айтып берем, - деп Жамила сабагын баштады. Мекен деген эмне? Ата конушту, туулуп- өскөн жерди Ата Мекен дейт. Ата журтту ким сүйбөйт. Силер да, мен да, башкалар да – баарыбыз мекенди сүйөбүз. Жакында же алыста жүрсөк да, аны эстейбиз, сагынабыз. Баары: ой-тоосу, көк кашка суусу көз алдыбызга элестейт да турат.

Жамила мекенибиздин кендерин, байлыгын, элдердин достугун, ынтымагын айтып берди.

Биздин мекенибизде кыргыздар да, өзбектер да, тажиктер да, орустар да- баары бирдей, ынтымакта жашашат. Алардын баары мекенибизди сыйлашат, ырыстуу, таалайлуу өмүр сүрүшөт. (К. Б.)

Сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин жалпылаган же чечмелеген сөздөр да болот. Булар жалпылагыч сөз деп аталат. Бир өңчөй мүчөлөр сүйлөмдө кандай милдет аткарсат, жалпылагыч сөз да ошондой милдет аткарат. Алар бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун да, кийин да келе берет.

Мисалы: Биздин урааныбыз булар: тынчтык, достук жана бир туугандык.

Мында жалпылагыч сөз - булар.

Жогору жакта да, төмөн жакта да – бардык жерде торгой сайрады.

Бул сүйлөмдө жалтылагыч сөз – бардык жерде.

Бир өңчөй мүчөлөргө мүнөздүү белгилер:

1. Бирдей суроого жооп беришет.

2. Бирдей үйлөм мүчөлөрү болушат.

3. Бирдей сөз түркүмүнөн жасалат.

4. Бирдей формада келишет.

5. Бир гана сөз менен байланышат.

6. Бир өңчөй мүчөлөр өз ара тең укукта болуп, бири экинчисине багынбайт.

7. Бир өңчөй мүчөлөр затты, кыймыл аракетти жана алардын белгилерин санап көрсөтөт, ошондуктан саноо интонациясы менен айтылып, жазууда алардын араларына үтүр коюлат.

Мисалы: Майрам күнү көчөгө жаштар, карылар, студенттер, окуучулар – бардыгы чыгышты. Согуш мезгилинде кыргыздар да, орустар да өзбектер да – бардыгы кан майданга аттанышты.

Биринчи сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөр: жаштар, карылар, студенттер, окуучулар.

Экинчи сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөр: кыргыздар, орустар, өзбектер.

183-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

1. Эми күн жылыйт, адам акка, мал көккө жетет. 2. Бул катты сенин акылмандыгыңа, кайратыңа, күчүңө ишенип жазып отурам. 3. Кучак жайып солдатка жүгүрүп бара жатканыбызда, биз өзүбүз менен кошо бүт турмушубузду, баштан өткөн күндөрүбүздү, азап тозогубузду, уктабаган түндөрүбүздү, агарган чачтарыбызды, карыган кыздарыбызды, жетим-жесир калганыбызды, дайрадай аккан көз жашыбызды, кайратыбызды, муңубузду туу кармагандай, жеңиштүү келген жоокерибизге алып бара жаттык. (Ч. А.) 4. Касым Тыныстанов окумуштуу, тилчи, агартуучу, тарыхчы, акын, жазуучу болгон. 5. Эл үчүн, мекен үчүн, тынчтык үчүн баарын жасоого даярбыз.

184-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү толуктап жазгыла, бир өңчөй мүчөлөрдүн астын сызгыла.

1. Чыңгыз Айтматовдун белгилүү чыгармалары булар: «Жамийла», ... 2. Жаз келери менен алма, ... баары гүлдөйт. 3. Кыргыз элинин баш кийимдери булар: калпак, ... 4. Кыргызстандагы токойлор булар: Арсланбап, ... 5. Мектепте сабактар ..., ... тилдеринде жүргүзүлөт. 6. Адамда бардыгы татынакай болууга тийиш: акылы да, ..., ..., ... (Ч.А.)

185-көнүгүү. Ырды окугула. Бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла.

Жай-кышы бел кырчоодон чөпкө калың,
Кең Жумгал, Кара-Кочкор, Ак-Сай, Нарын.
Кой маарап, бээ кишенеп ар өзөндө
Бай элим күтүрөтүп айдайт малын. (М. А.)

38-§. Көнүгүүлөр менен иштөө

186-көнүгүү. Текстти окугула. Бир өңчөй мүчөлөрдү таап, кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаргандыгын аныктагыла.

Мухтар Ауэзов И.Раззаковду көргөндө улуулук жолун унутуп, өзү озунуп салам айтып жиберчү дешет. Ал бир жолу Ташкенден чогулуштан келген соң, мындай деген экен: «Силер, кыргыздар, ушундай улуу кишинин кадырына жетпей, сындырып албагыла. Мен Ташкенде жүрүп, келген жетекчилердин бардыгын кыя өтпөй байкап отурдум. Алардын сүйлөгөнүн, баскан-турганын, маселе койгонун, тамак ичкенин, ал турсун бийлеп көңүл ачкандарын да көрдүм. Бири да силердин Исхак Раззаковуңарга караандабайт».

Жазуучу бул оюн айтканда, биринчи кезекте, жетекчидеги акыл, зиректик, кыраакылык, чечендик, жан дүйнө маданияты, салабаттуулук, сымбаттуулук, илберинкилик ж.б. касиеттерди салыштырып, ага «комплексүү» баа берип жатат. («АК»)

187-көнүгүү. Суруолорго жооп бергиле.

1. Бир өңчөй мүчө деп эмнени айтабыз?
2. Бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен кантип байланышат?
3. Аларга кандай тыныш белги коюлат?
4. Бир өңчөй мүчөлөрдүн стилдик өзгөчөлүгү кандай?
5. Бир өңчөй мүчөлөргө мүнөздүү белгилер.
6. Бир өңчөй мүчөлөр сүйлөмдө кандай милдет аткарат?
7. Бир өңчөй мүчөлөр кандай сөз түркүмдөрүнөн жасалат?

188-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, сөз түркүмдөрү, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Биздин үмүтүбүз, тилегибиз, аракетибиз – баары жеңишти тездетүү эле. (Ч. А.) 2. Кары дебей, жаш дебей- баары ажал менен кармашты. (Т. С.) 3. Ал жерде бардыгы: дарыя да, шаар да, токой да бар. (Т. С.) 4. Жакшы ыр, жакшы сөз, шаңдуу музыка көңүл эргитет. 5. Адам өмүрүндө кайгы-кубаныч, ый-муң, өкүнүү, сүйүнүү- баарына күбө болот. 6. Бир убакта Жаңылай, Бурма, Гүлнур - үчөө келе жатканын көрүп калды.

189-көнүгүү. Текстти окугула жана өзбек тилине которгула.

Белгилүү мамлекеттик ишмер Күлүйпа Кондучалова маркум Исхак Раззаков тууралуу төмөнкүлөрдү эскерет: «Көп кишилер менен иштештим. Ондогон жетекчилерди, кыргыздын мыкты инсандарын көрдүм. Ошолордун ичинде И.Раззаковдун ээлеген орду өзгөчө. Башкалардан бөтөнчө адам экени улам барган сайын даанараак көрүнүүдө. Анын Кыргызстандын эл чарбасын, экономикасын, саясий жагын өнүктүрүүгө кошкон салымы, жалпы кыргыз эли үчүн жасаган эмгеги өтө зор. Анын өмүр баянын, ишмердигин иликтөө, ар тараптуу эмгегин үйрөнүү, баалоо зарыл. Кайсы тараптан албайлы, бул киши турган турпаты, эмгеги, ишмердиги, билими менен чоң уюштургуч экендиги талашсыз. Эгер менде жакшы мүнөз, сапат, жөрөлгө болсо, мен аларды Исхак Раззаковдон үйрөнгөм». («Ш.»)

190-көнүгүү. «Мектебим-билим кени» деген темада текст түзгүлө. Текстке бир өңчөй мүчөлөрдү катыштыргыла. Алар интонация жана байламталар менен байланышкандай болсун.

39-§. Бир өңчөй мүчөлөрдөгү жалпылагыч сөз

191-көнүгүү. Текстти окугула. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү көчүргүлө.

Биз жерден көтөрүлгөндө, саат туура он эки эле. Жердегилер дапдаана көрүнөт. Баары тааныш, баары көзгө жылуу учурайт. Кыштактар бир көгөрүп, бир карайып ар түрдүү көрүнөт. Кыштактар да, дөңсөөлөр да бак-дарактар да - баары тегиз болуп турат.

Алды жакта көрүнгөн кыштактар булар: Кара-Балта, Сокулук, Ак-Суу, Кайыңды. Мына, Социалисттик Эмгектин эки жолку Баатыры Зууракан Кайназарова жашаган айыл. Самолеттун жолу даңгыр. Ага аска да, суу да, мөндүр да – баары тоскоол боло албайт.

Таластын тарыхый эстеликтеринин үстүнөн учуп бара жатабыз. Манастын күмбөзү. Айчүрөк конгон боз секи дапдаана көрүнүп турат. Дагы тоолор! Кубангандан же ырдагың, же кыйкыргың келет. (Ж. Б.)

Сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин жалпылаган, чечмелеген сөздөр жалпылагыч сөз деп аталат. Бир өңчөй мүчөлөр сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болсо, жалпылагыч сөз да сүйлөмдүн ошол мүчөсү болот.

Мисалы: 1. Биздин эмгегибиз, билимибиз, аракетибиз – баары өлкөнүн гүлдөп өсүшү үчүн. **Эмнебиз?** – **эмгегибиз, билимибиз, аракетибиз** – бир өңчөй ээлер. Жалпылагыч сөз – баары – ээ. 2. Арча, карагай, кайың – булар Кыргызстанда өскөн өсүмдүктөр. **Эмне?** – **арча, карагай, кайың** бир өңчөй ээ. Жалпылагыч сөз – **бул**. 3. Бул ийгилик мени да, сени да, аны да – баарыбызды кубандырды. **Кимди?** – **мени, сени, аны** – бир өңчөй толуктоочтор, жалпылагыч сөз – **баарыбызды**.

192-көнүгүү. Текстти окугула, бир өңчөй мүчөлөрдү жана жалпылагыч сөздөрдү көчүргүлө.

1. Гүл, токой, кайың, мырза терек – бардыгы салты менен турса керек. 2. Тянь-Шань, Тогуз-Торо, Алай, Кабак – баарына – бул Фрунзе берген сабак. (А. Т.) 3. Максатташ үч кара ниет: Түркүн, Сейнеш, Журтбек катуу айыпка тартылсын. 4. Алгачкы келген төртөөнүн экөө – Досоева Ира, Байсалова Түгөл маңдайлары жарык чыгышты. (Ш. Б.) 5. Биздин окуу жайдын бүтүрүүчүлөрү саламаттыкты сактоодо, банктарда, мектептерде – бардык жерде эмгектенип жатышат. 6. Шамбет, Сергей – экөө элдин демилгесин колдоодо.

7. Сөздүн оту бар, музу да бар,

Сөздүн балы да бар, тузу да бар.

Балдай сөз учурунда супсак келип,

Болуп калат бир татым тузга да зар. (Абу Шукур)

193-көнүгүү. Төмөнкү схема боюнча сүйлөм түзгүлө.

Бир өңчөй ээ

Жалпылагыч сөз

Жалпылагыч сөз

Бир өңчөй аныктооч

Бир өңчөй толуктооч

Жалпылагыч сөз

Жалпылагыч сөз

Бир өңчөй бышыктооч

Жалпылагыч сөз

Бир өңчөй баяндооч

194-көнүгүү. Көркөм чыгармалардан жалпылагыч сөз жана бир өңчөй мүчө катышкан 5 сүйлөм жазып келгиле.

195-көнүгүү. Окуп, бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла жана өзбек тилине которгула.

Адырлар, жылгалар, жыландай сойлогон капчыгайлар биринен сала экинчиси алдыдан тосуп, жол узара берди. Улам өйдөлөгөн сайын машинанын мотору ысып-күйүп отуруп, акыры дагы бир тоого чыкты. Далайдан бери жете албай көз

чакчайткан Ак-Шыйрак жайлоосу ушул болуу керек. Жердин жети кабат түбүнө жайгашкандай узак экен. Кырга чыкканда жүргүнчүлөр машинадан түшүштү. Сергип, көңүлдөрүн көтөрүп алышты. Ары жагындагы жайытка көз чаптырышты. Агарган тамдар, короолор, боз үйлөр алыстан эле дап-даана көрүнүп турду. (Н.Б.)

40-§. Жалпылагыч сөздөргө коюлуучу тыныш белгилер

196-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Тыныш белгилердин коюлушуна көңүл бургула.

1. Алиман экөөбүз колхоздун жумушунда жүрүп, күн өткөрүп жаттык. (Ч. А.) 2. Ушулардын бардыгы: Табылды да, Чаргын да, Шамбет да, Касейин да, уста Сергей да Ала-Тоо өзөнүндө чоңоюшкан. 3. Булар жеңиш менен салтанат туусун көтөрүштү. (Т. С.) 4. Быйыл пахтадан, кызылчадан, буудайдан – бардык эгиндерден мол түшүм алдык. 5. Беккул, Эшбай, мен - үчөөбүз бөлүнүп кеттик. (М. Э). 6. Корукта багылып жаткан жаныбарлар булар: аюу, жолборс, арстан жана кызыл түлкү.

Жалпылагыч сөздөргө тыныш белгилери төмөнкүдөй коюлат:

1. Жалпылагыч сөз бир өңгөй мүчөлөрдөн мурда келсе, өзүнөн кийин кош чекит коюлат: Кыргызстанда бардыгы: көл да, тоо да, токой да бар.

2. Жалпылагыч сөз бир өңгөй мүчөлөрдөн кийин келсе, өзүнөн мурда сызыкча коюлат. Айгүл, Талант – экөө мелдешке катышты.

197-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө, тыныш белгилерин койгула.

1. Мына бу Жеңишбек тетиги Микола-Аскер экөө бешик дос болушсун. 2. Кыз келиндер бала- бакыра кемпир чал баары жол тоскону бара жатышат. 3. Алардын бардыгы үчөө чоң атасы баласы жана небереси. (Т. С.) 4. Кыргызстан Өзбекстан Тажикстан бардыгы бири- бири менен тыгыз байланышта. 5. Азат Айгүл экөө музыка ийримине катышып жүрүшөт.

198-көнүгүү. Схема боюнча сүйлөм түзүп, тыныш белгилерин айтып бергиле.

□ – жалпылагыч сөз; ○ – бир өңчөй мүчө

1. □: ○, ○, ○.

2. ○, ○, ○- □.

199-көнүгүү. Ырды жаттагыла. Бир өңчөй мүчөлөрдү айтып бергиле.

Эне тилим – дил кайрыгым, азыгым,
Өмүрдөгү өчпөс ырым, жаз ырым.
Ай, Күндү алып, алыс сапар кетсем да,
Миң толгонуп келер Алтын казыгым.

Сени сыйлап, сени ыйык дебесек,
Кайда биздин өмүр улар келечек.
Арзуум арткан ак дилиңди, жолунду,
Аздык кылар ак жылдызга теңесек. (И.И.)

200-көнүгүү. Суроолорго жооп бергиле.

1. Жалпылагыч сөз деген эмне?
2. Жалпылагыч сөздөр бир өңчөй мүчөдөн кийин келсе, кандай тыныш белги коюлат?
3. Эгерде бир өңчөй мүчөдөн мурда келсе, кандай тыныш белги коюлат?
4. Жалпылагыч сөз сүйлөмдө кандай милдет аткарат?
5. Жалпылагыч сөз менен бир өңчөй мүчөлөрдүн байланышы жана орду жөнүндө айтып бергиле.

201-көнүгүү. «Жаратылыш – жан досум» деген темада дил баян жазгыла. Анда бир өңчөй мүчөлөрдү, жалпылагыч сөздөрдү катыштыргыла жана тыныш белгилерин койгула.

Мүнөздөмө

Адамдын иштеген иши, окуусу, жалпы жүрүм-туруму, ишке болгон мамилеси боюнча маалымат берүүчү документ мүнөздөмө болуп саналат. Ал мекеменин жетекчиси тарабынан берилет. Мүнөздөмөнүн тексти өз ара тыгыз байланышкан 3 бөлүктөн турат. Биринчи бөлүктө кызматкердин эмгек ишмердиги, аткарган ишиндеги өзгөрүүлөр ж.б. жөнүндө маалымат берилет. Экинчи бөлүктө аткарган кызматына болгон мамилеси, жетишкен ийгиликтери, коомдук иштерге катышуусу, мүнөзү, жолдошторуна жасаган мамилеси сыпатталат. Үчүнчү бөлүктө жогорудагы эки бөлүктөн тыянак чыгарылат. Мүнөздөмөнүн кандай максат менен каяка берилип жаткандыгы көрсөтүлөт. Экиден кем эмес жетекчинин колу коюлуп, уюмдун мөөрү басылат.

Ош мамлекеттик университетинин
журналистика факультетинин
1-курсунун студенти Белеков Бакытка
(1980-жылы туулган, улуту кыргыз)

Мүнөздөмө

Белеков Бакыт 2000-жылы Ош МУнун журналистика факультетинин биринчи курсуна өткөн. Факультетте окуган биринчи күндөн тартып өзүнүн окууга болгон жөндөмдүүлүгүн көрсөтө алды. Окуу семестринде бардык сынактарды «4» жана «5» деген бааларага ийгиликтүү тапшырды.

Факультетте коомдук иштерге активдүү катышат. Жаштар уюмунун ишин жетектейт. Жолдошторуна дайыма жардам берип турат.

Мүнөзү токтоо, оор басырыктуу, адамдар менен тез эл тил табыша алат.

Мүнөздөмө талап кылуучу жайга берилет.

Журналистика факультетинин

деканы: (колу) *Ибрагимов С.*

Катчы: (колу) *Султанова Г.*

202-көнүгүү. Жакын курбуңардын бирине мүнөздөмө жазып келгиле. Класста окуп, толуктоо, түзөтүү иштерин жүргүзгүлө.

203-көнүгүү. Суроолорго жооп бергиле.

1. Мүнөздөмө кандай документ?
2. Ал кайсы учурда жазылат?
3. Мүнөздөмө ким тарабынан жазылат?
4. Мүнөздөмө стилдин кайсы түрүнө кирет?
5. Иш кагаздарынын кандай түрлөрүн билесинер?

42-§. Эскирген сөздөр. Арханзмдер

204-көнүгүү. Текстти окугула. Бүгүнкү күндө колдонулбаган сөздөрдү таап, дептеринерге жазгыла.

Аштан кийин ордого саламга барганда Абил бий ушул Домбуну кошо ала барган болчу. Хандын таятасы Токтоназарга кабырга тууган эле. Ошондуктан хан бийге кошуп муну да жылуу жүз менен тосуп, хан тагасы атантып салык жыйноочу амалдары кылып Абил бийге кошкон. Мына Домбу күн өткөн сайын тарыды, хан тагасы деген атагына көптү. Кез-кезде сөзүн этибар албай сырттын салып да кетет. Бийлик талашат деген ушул. Бул- биринчи түрткү. Домбу элге жек көрүндү. Ал мунусу менен эл көзүнө жеңилтет. Бул - экинчи түрткү. Ушундай жагдай үчүн бийдин ордодон алган жашырын жарлыгы бар. Кандай гана болбосун бийликтин оорчулугун жаап, ызгаарын актап кетишке ордо кам көргөн. Бирок Абил бийге кандай мааниде жарлык берилген болсо, Домбу хан тагасына да ошондой эле жарлык берилгени белгилүү. (Т. К.)

Мурда эл арасында кеңири колдонулуп, кийин эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр эскирген сөздөр деп аталат.

Мисалы: соот, туулга, түпөк, кайгуул, саадак, болуш, ыстарчын, хан, ханзаада, желдет, мударис, кылыч, найза ж.б.

Эскирген сөздөрдүн төмөнкүдөй түрлөрү бар:

1. Архаизмдер: жалчы, уруят, от араба

2. Тарыхый сөздөр: бек, хан, датка, миң башы.

Архаизмдер - эскирген сөздөрдүн бир түрү, аларда түшүнүк колдонулуп, атоосу гана башка сөзгө орун берип, эскирип, колдонулбай калат.

Мисалы: ыңкылап – революция, уруят – эркиндик, сынып – класс, ат араба – поезд, аэроплан – самолет, шыгыр – ыр ж.б.

205-көңүгүү. Көчүргүлө. Эскирген сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Падыша колонизаторлору кыргыз жерине кожоюн болгондон кийин, болуш, ыстарчын, элүү башы, он башы деген ар түрдүү чиндер көбөйдү. Манаптар болуштукту талашышты. (Ж. Бөк.) 2. Бай-манаптардын жана жасоолдордун элге көрсөткөн кордуктарын Токтогул өз көзү менен көрдү. (Ж. Бөк.) 3. Дарбаза ачылганда, Манастын ак олпогу, ак бараңы, булдурсуну, сыр найзасы, калканы, сооту, туулгасы, чарайнасы көрүндү.

206-көңүгүү. Төмөнкү сөздөргө сүйлөм түзгүлө. К.К.Юдахиндин Кыргызча-орусча сөздүгүн пайдалангыла.

Акбараң, айбалта, сыр найза, добулбас, болуш, мударис, аалым, калкан, соот, бий ж.б.

207-көңүгүү. Ырдан эскирген сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

Сапардан баш тартканды,

Төбөсү ачык көк урсун.

Акбараңдын огу урсун,

Ак милтенин чогу урсун.

Айбалтанын мизи урсун,

Сыр найзанын учу урсун.

(«Манастан»).

Он башылар ороктоп,
Найзалары короктоп,
Адамдын башы кагышып,
Чоң дүмпүлдөк добулбас,
Чогоол бала Семетей,
Дүң дегизе урду эле ...

(СК.)

208-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн маанисин түшүндүрүп бергиле. Архаизмдерди тапкыла ага оозеки сүйлөм түзгүлө.

Ордо, күн жүрүш, нөкөр, күбөнама, элүү башы, шартнама, эмир, жарлык, бек, аталык, собол, ж.б.

209-көнүгүү. «Манас» эпосунан эскирген сөздөрдү таап, 10 сөз жазып келгиле. Маанисин сөздүктөн карагыла.

43-§. Тарыхый сөздөр

210-көнүгүү. Текстти окугула. Эскирген сөздөрдү тапкыла. Алардын маанисин К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча» сөздүгүн пайдалануу менен түшүндүргүлө.

Бул – Кудаяр хандын тун баласы Насирдинбек, жанында Абдрахман. Үстүндө хан ордосунун таасирлүү кишилери кийчү карала кымкап тон, башында чымкый кызыл манат, тышындагы сенселген жүндүү кара көрпө тебетей. Баягы элчи болуп жүргөндөгү ар нерсеге кооптоно тигиле калып, ойноктогон тажаал көз азыр өзүнө артыкча ишенимдүү, ого бетер өткүр болчу. Кырктай сыпай төрттөн-төрттөн сактанып, кылкылдап чубап, алардын алдында. Алардын түбүндө этекки жайыкты бош таштап катар тигилген үйлөр көрүндү. Ар биринин эшигинде топ-топ кишилер, токулуу аттар. Насирдинбек үйлөрдү ичинен санай баштады, бирок жаңылып кетти. (Т.К.)

Белгилүү бир тарыхый доорго тиешелүү болуп, кийин колдонуудан чыгып калган сөздөр тарыхый сөздөр деп аталат. Бирок алар элдик оозеки чыгармаларда, көркөм адабияттарда,

жазма эстеликтерде гана колдонулат. Мисалы: болуш, датка, чоро, миң башы, таажы, сарбаз ж.б.

211-көнүгүү. Көчүргүлө. Тарыхый сөздөрдүн астын сызгыла.

Акбоз аргымакчан аскер башы өз тегерегиндеги тандалган сыпайларды аздап кетенчиктей берүүгө буйрук кылды да, өзү бир топ удайчылары менен генерал Черняевдин алдыңкы күчтөрүнүн жолунда калды. Аскер башы кылычын булгалап, тизгинди жыя тутуп теминип, акбоз аргымакты ансайын элиртип, кыйкырып ураан таштап карашалай берди. Ал душмандын көңүлүн өзүнө тартты. Кармашууга чындап киргендей түр көрсөтүп, кытайчаларынан тындырбай ок чыгарта баштады. Сарбаздар кытайчаларды кутургандай дүңкүлдөтүштү. Ошол заматта ага жакын турган нөкөрдүн аты чаңырып кош аяктап тура калды да, оңколоп жыгылып түштү. (Т.К.)

212-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн маанилерин сөздүктөн карап жазгыла.

Зоолу, туулга, уруят, от араба, болуш, саркер, аталык, казы, зекет.

213-көнүгүү. Көркөм чыгармалардан тарыхый сөздөр катышкан 5 сүйлөм таап, жазып келгиле.

214-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү өзбек тилине которгула.

Мыйзам, шыгыр, жүз башы, кырк чоро, ыңкылап, бий, сыпайлар, ыстарчын, саркер, ай балта.

44-§. Эскирген сөздөрдүн стилистикалык өзгөчөлүгү

215-көнүгүү. Ырды окугула. Эскирген сөздөрдү таап, көчүргүлө.

Байла Жакып чалды деп,
Басып калды жабылып.
Бай Жакып шондо кеп айтат:
«Балдарым, токто!» деп айтат.
«Күнөөм болсо, балдарым,
Күрдөндү мага камдагын.
Шоктугум болсо, балдарым,
Зоолунду мага камдагын.
Дос кишини кас көрүп,
Убалга бөөдө калбагын».

(«Манастан»)

Эскирген сөздөр белгилүү бир тарыхый доордо колдонулуп, мезгилдин өтүшү менен колдонулуудан чыгып калгандыктан, күндөлүк турмушта, кепте колдонулбай калат. Алардын эскирип, колдонуудан чыгып калышы да бир кылка эмес, ошондуктан алардын стилдик өзгөчөлүгү да ар түрдүү. Кыргыз тилинин лексикасында эскирген сөздөр ошол доордон кабар берүү максатында колдонулат.

216-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Эскирген сөздөрдү таап, алардын маанилерин түшүндүрүп бергиле.

1. Бүгүн хан ордосунда бир өзгөрүү болорун алдын-ала сезишти. 2. Кудаяр хандын Бишкектеги беги силерге да, бизге да жоо эмес. 3. Орус букарасы бизге кол салбасын. 4. Алыбек баатырды баш кылып сизге кул жибердим, күң жибердим, бул менин достугумду билдирет. 5. Төрөлөр, ишенчээк элди падыша алдабасын. Биз силерге ишенебиз. 6. Мен силердин ак тилегиңерди губернаторго билдирем, сиздер үчүн императорго чейин барууга убада берем. (А.Т.)

217-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Саадак, желдет, кылыч, аптабачы, жасоол, чокой, панар, жигит, кошуун, данбагар, туу башы.

218-көнүгүү. Текстти окугула. Эскирген сөздөрдү таап, алар кандай максатта колдонулгандыгын айтып бергиле.

Кудаяр хан диван чогултту. Жарым пашадан жардам суу-роо зарылдыгын айтышты. Ага улук увазир Калназар парваначы баш болгон жаат каршы чыкты. Генерал фон Кауфмандан алган жардамдын артында, түзүлгөн шартнаманын артында сөзсүз бир милдеттенме болот. Ал милдеттенмелер көбөйгөн сайын бул өлкөнүн өзүнчөлүгү кайра оңолгус болуп, тереңге урап баратканы сезилет. Кудаяр ханга баары бир, ага атадан калган тагы алдында турса болгону. Анын тайкы оюн Абдырахман аптабачы сезді. Науман пансатты тез чакырды. Ал өкүмдардын жашыруун буйруктарын аткарып, бирөөнүн бөркүн алып кел десе, башын кошо кесип келип жүргөн, өтө ишенимдүү аскер башы болчу. (Т.К.)

45-§. Сөз өстүрүү

219-көнүгүү. Текстти окугула. Текстке ат койгула. Мазмунун кыргызча сүйлөп бергиле. Кайсы стилде жазылганын аныктагыла.

Азыр мектеп жашындагы балдардын көчөдө майда бизнес жасап жүргөндөрүн көрүп, өзүбүздүн бала кезибиз эске түшөт. Ыдырап кеткен СССР мамлекетинде ар бир жаш адамдын орду бар болчу. Октябриятка өтөбүз деп, ак көйнөгүбүзгө Володянын сүрөтүн тагууну элестетип, түнү бою уктабай чыгар элек. Пионерге кабыл алуу андан да салтанаттуу эле. Пионердик антты жаттап, «дайым даяр» туруу үчүн боюбуздун түздөйт элек. Ал эми комсомолго татыктуулар өтөт десе, жакшы окуп, жакшы иштеп, кары-картаңдарга дайым жардам берчү элек.

Замандын оош-кыйышы бар дечи. Азыркы заманда эгемендүүлүккө ээ болуу менен катар, минтип жаштарыбыздын арасында көп таланттуу өспүрүмдөр билимсиз калып жатканы өкүнүчтүү. («К.руху»)

220-көнүгүү. Суроолорго жооп бергиле жана оюңарды турмуштук мисалдар менен бекемдегиле.

1. Октябрат, пионер, комсомол жөнүндө эмнелерди билесинер?

2. Володя деген ким болгон?

3. СССР мезгилинде мектептерде талап кандай болгондугу жөнүндө кабарыңар барбы? Ошол силерге жагабы? Эмне үчүн?

4. Азыркы учурдагы мектептерди мурункуга салыштыргыла, артыкчылыктарын жана кемчиликтерин айтып бергиле.

5. Окууга, билим алууга кызыгуу төмөндөп кетишинин себеби эмнеде деп ойлойсуңар?

6. Билимге кызыгууну жогорулатууга болобу, кантип? Силердин оюңар кандай?

7. Силердин мектептеги окуучулардын билим сапаты жөнүндө кандай ой айта аласыңар?

221-көнүгүү. «Мезгил жана мектеп», «Окуучулук күндөрүм», «Келечекте ким болгум келет» деген темалардын бирин тандап алып, дил баян жазгыла. Жазган дил баяныңарды класста окуп, төмөнкүчө талкуу жүргүзгүлө:

- Жолдошундун ишин угуп, андан таасир ала алдыңбы, алсаң кандай таасир алдың?

- Иштин эң орчундуу жери деп кайсыны эсептейсиң?

- Жолдошундун ою менен макулсуңбу? Эмне үчүн?

- Ошол маселе боюнча сенин жеке оюң кандай?

- Жолдошторундун ой-пикирлерин уккан соң, өзүңдүн жазган дил баяныңды өзгөртүү жөнүндөгү ой пайда болдубу? Кантип өзгөртмөксүң?

- Мыкты деп эсептелген дил баянды мектептин дубал гезитине чыгаргыла.

46-§. Кайталоо

222-көнүгүү. Текстти окугула. Мазмунун талкуулагыла.

Жылуу сөз

Түшкү тамактанууга шашыла басып, Аскат ашканага кирди. Кезек күткөн эл аябай көп экен. Кезектин акырына барып турду. Курсагы аябай ачкандыктан, чыдамы жетпей баратты. Улам астындагылар бириндеп, суюлуп, акыры кезек Аскатка жетти. Ал тамагын көтөрүп алып, шашып орун издеди. Бир столдо жалгыз киши тамактанып отуруптур. Ошол столго барып, тамагын, суусундугун, эки кесим нан салынган тарелкасын койду. Тиги отурган киши карбаластаган бул баланы көз кыйыгы менен карап койду. Эч нерседен бейкапар Аскат отургучту жылдырып, жайлуу отурду да, шашыла тамагын иче баштады. Бет маңдайындагы киши аны карап коюп, тамактанып жатты. Бир кезде жанагы киши тамактанып бүтүп, бошогон тарелкаларын акырын салыштырып болуп, Аскатка жылуу карады да:

- Тамагыңыз таттуу болсун, чоң жигит, жакшы калыңыз, деди да, жай басып чыгып кетти.

Аскат ичип жаткан тамагын оозунан алдыргандай эле болду. Өзүнөн мурда тамактанууга отурган адамдын жанына салам-сааты, уруксаты жок, шашкалактап отура калганын эми гана байкады. Сылык-сыпаа сөз айтып чыгып кетип бараткан тиги кишинин артынан көз нурун жиберип, өзүн оңтойсуз сезип, уялып отуруп калды.

Көрсө, таанышкабы, же бейтааныш адамгабы, адамдан бир ооз эле жылуу сөз керек турбайбы. (Б.А.)

- Окуя сага таасир эттиби? Кандай таасир калтырды?

- Силерде да ушундай учурлар болгонбу? Силер күбө болгон ушуга окшогон ыңгайсыз окуялар жөнүндө айтып бергиле.

223-көнүгүү. Ырды көркөм окугула. Мазмунун айтып бергиле.

Улуулардан калган салт,
Урмат кыла билели.
Жолукканда ар кимге,
Салам айта жүрөлү.
Салам айтсак улууга,
Эстүү экен деп сүйүнөт.
Салам айтсак кичүүгө,
Улуулугуң билинет.

(Р.Г.)

224-көнүгүү. Көчүргүлө. Сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

1. Бул аймакта Кара-Кужур жайлоосу бар. 2. Андан ары эки бел калды, буюрса, көз байланганча жетип барабыз. 3. Токтогулдун мукам, жан эргиткен күүлөрү кыргыз композиторлорунун көптөгөн чыгармаларына негиз болгон. 4. Ак буудай сепсе, өнгөн жер. Адамга тынчтык берген жер. 5. Асел кандай ойдо баратканын ким билсин, бирок көзү жалжылдап, жүзү жарык.

225-көнүгүү. Макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө. Өзбек тилиндеги үндөш макалдарга салыштыргыла.

1. Уят өлүмдөн катуу. 2. Өнөр алды-кызыл тил. 3. Баатыр элден чыгат, байлык жерден чыгат. 4. Кен асылы жерде, сөз асылы элде. 5. Досу көптү жоо албайт, акылы көптү доо албайт. 6. Атанын уулу болуш урмат, элдин уулу болуш кымбат. 7. Өздөн чыккан жат жаман, өзөктөн чыккан өрт жаман.

226-көнүгүү. Текстти окугула. Эскирген сөздөрдү таап, архаизмдерди өзүнчө, тарыхый сөздөрдү өзүнчө бөлүп жазгыла.

Нүзүп аталыктын кыжыры келип калды. Жана гана жөргөмүштөй бүрүшүп алдында отурган бек ага заардуу тик-

теп турган эле. Ордонун чабарманы желдет болучу. Нүзүп аны тааныды. Маткерим жасоол. Кирпигинен бери чаң. Атка урунуп калганбы, денесин араң көтөрүп, балахананын кадасына сүйөнүп турду. Бек жарлыкты бийик көтөрүп өзү тооп кылып алды. Кымкап тонун ийнине тарта Нүзүп өйдө болду:

- Келе бери ...

Бек шылдындап ууртунан жылмайды:

- Таксыр, аталык...Мына! Нүзүптүн башын кесип алды-ма алып кел деп, бактияр саид Шерали хан мага улук жарлык жибериптир... (Т.К.)

227-көңүгүү. Ар бириң сөздүктү пайдаланып, эскирген сөздөр боюнча 3 суроодон турган тест түзгүлө. Туура жоопторун шеригинер менен бирге аныктагыла.

228-көңүгүү. Суроолорго жооп берүү менен билимиңерди текшергиле.

1. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү деген эмне?

- а) сүйлөмдөгү сөз айкаштары;
- б) башка сөз түркүмдөрүнөн жасалган сөздөр;
- в) бирдей суроого жооп берген сөздөр;
- г) атооч жөндөмөдө турган сөздөр.

2. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдү тап.

- а) Бардык окуучулар класска киришти.
- б) 6-а жана 6-б- класстар ишембиликке чыгышты.
- в) Биздин максат – терең билим алуу.
- г) Орто Азиядагы курулушту эске салат.

3. Жалпылагыч сөз деген эмне?

- а) кыймыл- аракеттин түрдүү кырдаалын билдирет;
- б) бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин жалпылап көрсөтөт;
- в) коомдун өзгөрүшүнө жараша пайда болгон сөздөр;
- г) илимдин өнүгүшү менен колдонуудан чыгып калган сөздөр.

4. Жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун келсе _____ коюлат.

- а) үтүр
- б) кош чекит
- в) чекит
- г) сызыкча

5. Жалпылагыч сөз катышкан сүйлөмдү тап.

- а) Эртең эрте менен жолго чыгабыз.
- б) Кыш келип, аба-ырайы суук тартты.
- в) Элик, аюу, карышкыр – баары корукта багылат.
- г) Экөө тең бүгүнкү күндүн жеңүүчүсү.

6. Жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келсе _____ коюлат.

- а) чекит
- б) кош чекит
- в) үтүр
- г) сызыкча

7. Эскирген сөздөр деген эмне?

- а) кепте колдонулбай калган сөздөр;
- б) тилибизге жаңыдан келип кирген сөздөр;
- в) бир нече сөздөрдүн тизмегинен турган сөздөр;
- г) ар түрдүү терминдер.

8. Эскирген сөздөрдүн түрлөрүн белгиле.

- а) архаизмдер, тарыхый сөздөр;
- б) неологизмдер, фразеологизмдер;
- в) тарыхый жана жалпылагыч сөздөр;
- г) архаизмдер, терминдер.

9. Архаизм сөздөрдү тап.

- а) молдо, мектеп, соко;
- б) чокой, от араба, уруят;
- в) болуш, чоро, шаар;
- г) китеп, буюм, кагаз.

10. Тарыхый сөздөр деген эмне?

- а) тилдеги жаңыдан кирген сөздөр;
- б) бирдей маанини билдирген сөздөр;
- в) белгилүү доордун көрсөткүчү катары жашаган сөздөр;
- г) ордуна башка сөз колдонулуп калган сөздөр.

11. Тарыхый сөздөрдү белгиле.

- а) мекен, орозо, болуш;
- б) падыша, датка, бий;
- в) мыйзам, түп киндик, бек;
- г) жобо, кул, уруят .

12. Берилген сөздөр эскирген сөздөрдүн кайсы түрү?

Саадак, сырнайза, чокмор, кылыч

- а) архаизмдер;
- б) тарыхый сөздөр;
- в) неологизмдер;
- г) эскирген сөзгө кирбейт.

Кайталоо үчүн суроолор

Сөз айкаштары боюнча:

1. Сөз айкашы деген эмне?
2. Сөз айкашы кандай бөлүктөрдөн турат?
3. Сөз айкашынын кандай түрлөрү бар?
4. Сөз айкашындагы сөздөр кандай жол менен байланышат?
5. Сөз айкаштарына мисалдар келтиргиле.

Сүйлөмдөр боюнча:

1. Сүйлөм деген эмне?
2. Сүйлөмдөр айтылыш максатына карай кандай болуп бөлүнөт?

3. Сүйлөмдөр түзүлүшүнө карай кандай болуп бөлүнөт?
4. Жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөргө мүнөздөмө бергиле.
5. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөр деген эмне?
6. Бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөр жөнүндө түшүнүк бергиле.
7. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрүнө мисалдар келтиргиле.

Сүйлөм мүчөлөрү боюнча:

1. Сүйлөм мүчөлөрү деген эмне?
2. Сүйлөм мүчөлөрүнө кайсылар кирет?
3. Баш жана айкындооч мүчөлөргө аныктама бергиле.
4. Сүйлөм мүчөлөрүнүн сүйлөмдөгү ордун мүнөздөгүлө.
5. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү жана жалпылагыч сөздөргө мүнөздөмө бергиле.
6. Аларга кандай тыныш белгилер коюлат?
7. Эскирген сөздөр жөнүндө түшүнүк бергиле жана алардын стилдик максатта колдонулушуна мисалдар келтиргиле.

Сөз өстүрүү жана кошумча көнүгүүлөр үчүн тексттер

Дүйшөн агай

Айтканындай эле, Дүйшөн бизди окута баштады. Анын ак пейлинен кылган аракети, менимче, талаага кеткен жок. Ошондо тоо койнундагы кыргыз балдары үчүн укмуштуудай жаңы дүйнө ачылды. Биз ошондо эле Олуя-Ата, Ташкенттерден да чоң Москва деген шаар бар экенин билгенбиз. Эл байып, турмуш оңолгондо биздин мектеп столдор коюлган заңгыраган чоң ак там болоруна биз ошондо эле ишенгенбиз.

Анча-мынча арип тааныгандан кийин, кат жүзүндө биздин биринчи оозанган сөзүбүз Ленин болгон. Биздин саясий алиппебиз: «бай», «кедей», «батрак», «кеңеш» деген сөздөрдөн түзүлгөн.

Дүйшөн агай айткан чоң шаарда окуп, марксизм-ленинизм институтун бүтүрдүм. Ошондо биринчи мугалимим эсиме түштү. «Ыракмат сага, Дүйшөн агай!» - дедим. (Ч.А.)

Саламатсыңарбы, асыл зат теректер! Силерди элдин келечегин тилеп тиккен, багып-өстүргөн кишинин айткандарынын баары келди. Мына эми ал эл-журтун душмандан коргош үчүн кан майданга аттанып жөнөп кетиптир.

Мынча неге үрөйүңөр учуп, мундана шуулдайсыңар? Кыш келе жатат, саргайган жалбырактарыңарды шамал отоп, жылаңач калганыңарга кейип турасыңарбы? Ооба, бороон-чапкындуу кыш да болот, бирок жаз да келет. Кейибегиле, теректер, мунданбагыла. Биз силерди жакшылыкка багыштап тиккенбиз. Силер толукшуп бүрдөгөн жаздын биринде жеңиш да келер, тынчтык да келер.

Зор теректердин чайпалган чокуларынын күүсүн тыңшап, мен көпкө дейре ушул жерде турдум. О, колундан айланайын, мугалимим! ... Жеңиш менен эсен-соо согуштан кайтып кел. ... (Ч.А.)

Жолдогу окуя

Соодагерлердин жолго чыкканына көп күн болду. Жүктөгөн жүктөрү оор, нечен түрдүү буюм-теримдер бар. Алардын көздөгөнү Кытайга аман-эсен жетип, соода кылуу эле. Кыргызда айтылгандай, өздөрү торгойдой, аттары ыргайдай болуп калды.

Күн артынан күн өттү. Ат-Башыга жетишкенде жаратылышка суктанышып, меймандос элдин сыйын көрүп, эс алып калышты. Ташрабатка келип жеткенде, күн кеч кирип калган. Айлана тегерегинде бир кенедей таш жок экен. Жалпак бир түстөгү бүлө таштардан тургузулган, неченди көргөн кербен сарай соодагерлерди таң калтырбай койгон жок. Жер бети килем төшөгөндөй жапжашыл болуп турат. Соодагерлер унааларынан жүгүн түшүрүп, ар кимиси өз алдынча бөлмөлөргө жайгашты. Адамдар да, унаалары да жайлана түштү. Кербен башынын буйругу менен жолдон алынган семиз козудан үчөөнү союшту. Бир шуруга алмашылып алган бир чоң ча-

нач кымызды кыдырата жутуп отурушту. Ортодогу колом-того от жагып, казан асылды. Соодагерлер белине түйүлгөн түйүнчөктөн өрүк, мейиз, кургатылган жер-жемиш алып чыгып, дасторкон жайылды.

Тамакка тойгондон кийин сакчыларды коюп, эл жатууга камданды. Кербен башы Ташрабаттын бөлмөлөрүн бир санаса 31, бир санаса 30 болорун айтып берди. Бир тобу чуркаган бойдон бөлмөлөрдү санап, жакаларын карманып, үч-төрт сыйра санап чыгышты. Кербен башы сарай касиеттүү жер экенин айтып, бардыгына эс алууга буйрук берди. («Кыргызстандын тарыхы» 5-кл.)

Казыйдын сөзү

« - О, хазрати...Бийлик эгеси паша... Бирок...-деп, эритип сүйлөдү. Бирок, паша, демек, бийлик эгеси, мамлекет ишин кудайдын каалоосундай жүргүзүп кетүүгө акылы толбогон жаш болсо, ушул учурда мамлекеттин пайдасы үчүн, ошол мамлекетте күн көрүп турушкан мусулмандардын тынччылыгы үчүн, башка бир акылга дыйкан, ишке канык адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот. Дагы, эгер бийлик эгеси, демек, паша жашы толуп туруп, бирок мамлекет иши башта башынан өтпөй, ага ылайык камы болбой, тарбиясы болбой, иштин көзүн билбей турса, ушул учурда да башка бир жетик адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот... Албетте, бул мамлекеттин пайдасы үчүн! Бул бийлик эгесинен бийликти зордуктап алганга жатпайт. Адалаты ушул ки, бийлик эгесинин бир ооз макулдугун алып коюу зарыл. О, хазрати, аталыктардын вазифасы жуда зор болгон. Аталык – таксыз падишах, таажысыз өкүмдар». (Т.К.)

Чолпонбай

Мына, менин ата-бабаларым ким экенин бүт дүйнө билсин.... Бүткүл дүйнөдөгү адам баласы өз көзү менен көрсүн. Айтканынан кайтпаган, ажалдан башын тартпаган, өлүмдү билбеген, душманга башын ийбеген баатырлардын тукуму –

мен Менин бабаларым өз доорунун баатырлары болуп, ошол өз доорунда Ата Мекендин ыйык милдеттерин аткарган. Мына мен дагы элим үчүн ыйык милдетимди аткарам! Мына бул дзоттогу ажыдаарларды өрттөбөй, бул бийиктикти биздин батальон ээлебей, мына бул С. селосун албай, биздин жеңиштин ачкычы колго тийбейт. ...

Кош, тууган эне, тууган эл, тууган жер! – деп, бир-эки секундга ойлоно калды да, ыргып тура көз ачып жумганча дзотко жетип, ажалдын оту чачылып, октору атылып жаткан дзоттун оозун жүрөгү менен тосту. (К.Ж.)

Жалал-Абат

Азыркы Жалал-Абат шаары мындан 2000-3000 жыл мурда купкуркак саргайып жаткан таштак жер болгон экен. Бир күнү ал жерге бир Жалал деген киши барып, ал жерди көрүп, ошол жерде жашоону чечет да, жерлерди өздөштүрүп, көч салып, жерди жумшартат. Үй салып, бак-дарактарды отургузат. Бала-чакасы менен ошол жерде жашап калат. Тияк-биякка өткөн кербенчилер Жалалдын багын көрүшүп, көлөкөдө дем алышчу экен. «Ээ, Жалал бул жерди авват кылып жиберди го» - деп тамшанышчу. Ар жылы жолдон өткөн кербенчилер Жалалдын багында дем алышып, «Авват, авват кылып жиберди» дешип жүрүп, ошол жер Жалал-ават болуп калыптыр. Кийинчерээк ал жерге бирден-экиден адамдар көчүп барышып, турак жай салышып, элдер көбөйө баштаган. Ошондон кийин Жалал-Абат деген шаар пайда болгон экен.

Дары суу

Жалал-Абат курортунда дары суу бар. Илгери ал жерде кичинекей булак болгон экен. Андан аккан суу жылуу болгон. Күндөрдүн биринде ал булакка өтө арык, өзү аран эле баскан, өтө суз бугу келип суу ичет. Ошондон кийин ал бугу күнүгө келе турган болот. Бара-бара баягы бугу жандана баштайт. Көп өтпөй ал семирп, жүндөрү жылтырап, чырайына чыгат. Аны байкаган адамдар да ал суудан пайдалана башташат, дарылык касиетин сезишет. Буга чейин ал сууга эч ким маани бербеген экен.

Бүгүнкү күндө ал суунун пайдасы өтө көп, ооруларды айыктыруучу касиетке ээ.

Бешик ыры

Адамзаттын турмуш гүлү, илгери үмүтү, тиричиликтин шыктандыруучусу, турмуш жыргалынын булагы, ата журттун болочок ээси – бөбөк. Бөбөктүн ыңаалаган үнүн угуу менен ата-эне кандайча толкунданып, кубангандыгын билдирүүгө сөз жетпейт. Бөбөк жана эне жөнүндө мамлекетибиздин камкордугу – элибиздин ойлогон оюна, тилегине толук ылайык келет. Илгертеден наристе туулгандан тартып ага арналган тойлор, түрдүү ырым-жырымдар өткөрүлгөн. Алардын негизгиси – бешикке салуу салты. Адатта наристенин таенеси бешик алып келет.

- «Бешик апа, бек карма, Умай эне, уйку бер»-деп, байбишелер баланы бешикке таңышат, бата беришет. Апасы «Алдей» ырын айтып, бешикти терметет.

Алдей-алдей, бөбөгүм,
Алдей-алдей, бөбөгүм.
Атаң тойдон келатат,
Ак кисе толгон эт келет.

Аста балам ыйлаба,
Апаңдын жанын кыйнаба.
Эстүү балам ыйлаба,
Энеңдин жанын кыйнаба.

Алдей-алдей, бөбөгүм,
Алдей-алдей, бөбөгүм.
Элин багып, сыйлаган,
Эл менен бирге жыргаган,
Эмгекчил бол, бөбөгүм!

Сүмөлөк

Сүмөлөк - улуттук тамактардын бири. Ал -эрте жазда үрөндөр себилип жаткан мезгилде бышырылып, элге тартуулануучу тамак. Азыркы учурда сүмөлөктү Нооруз майрамында даярдоо адатка айланган. Анын келип чыгышы жөнүндө төмөнкүдөй уламыш айтылып жүрөт:

Илгери көп балалуу үй-бүлө болгон экен. Атасы балдарына тамак издеп кетет. Энеси балдары менен үйдө калат. Балдарынын курсагы ачкандыктан ыйлап, энесинин тынчын алат. Энесинин айласы кетип, балдарын сооротуш үчүн казанга суу куюп, ага майда таштардан салып кайната баштайт. Улам бир баласы: «Курсагым ачты, курсагым ачты! Тамак жейм!» - деп ыйлап жатты. Эне кургур: «Азыр тамак бышат», - деп казанга отту жага берет. Балдары чарчап уктап калат. Балдардын зарын угуп, кудайдын мээримин төгүлгөнбү, казандагы таш тамак болуп калган экен.

Ошондон сүмөлөк келип чыккан, ага таш салуу да ошондон калган дешет. (*«К.» жс.*)

Умай эне

Кыргыз мифтеринде Умай эне жөнүндө көркөм элестүү баян айтылып, эненин жана баланын коргоочусу, үйдүн кутун жаратуучусу делет. Умай эне апаны жана баланы оорусыркоодон сактайт деген түшүнүктөн улам балдарды эмдегенде, дарылаганда: «Менин колум эмес, Умай эненин колу» деген сөздөр айтылат. Үйгө бөбөктү жалгыз уктатып коюуга туура келгенде, же балдарды бир жакка жөнөткөндө, «Умай энеге тапшырдым» деп камсыз болушкан. Жаш ымыркай баланын бетин Умай эне жууйт деген ишеним болгондуктан, анын бетин күнүгө жууй бербейт.

6-8-кылымдарга таандык байыркы түрк жазууларында да Умай эненин ысмы аталгандыгын көрүүгө болот. Ташка чегилген жазууда мындай сүйлөм бар: «Түрк эли жок болбосун деп, Каган атамды, Умай энемди Теңир колдоду. Теңир өзүмдү хандыкка отургузду. (*«ЗК» гезити.*)

Кыргыз көчү

Элеттин куттуу күнү - көчүү. Күн ылгап, алдынан жайлуу конуш, жаңы ырыс тилеп, сары жылдыз менен тең туруп, эртелеп көчүп жөнөшөт. Көч үстүндө курсактын токтугу, ачтыгы да унутулат. Көч үстүндө эки туугандын таарынычы, эки душмандын кастыгы мындай ташталат. Алар көч үстүндө бири-бирине көмөк кылуу парызын эстейт. Көчтүн алдын тосуп түштөндүрмөй, болбосо ат жалынан суусун берип, абал сурап коюш оогон жүгүн оңдошуп, улоо айдашып, жериңдин четинен узатып коюш бабадан калган нарк эле.

- Ай, куру дегенде, жандап ат бастырган болуп, тиги кашка ойрумадан нары өткөзүп салбадыңар. Карап турсам бирин былк этпедиңер.

Темир сүйүнүп кетти.

- Эшим экөөбүз узатып коёлу! – деди.

- Дан багабыз деп жүрүп, журтчулукту унутуп коюшуптур, жанынан өтсөк, иттен чыгарышканга да жарашпады – деген кинеси болот. Ошондон кутулуп койгула. (Т.К.)

Кыргыз күүсү

Күү - мезгил: ыргагында – бороон-чапкын.

Күү - тарых, издери бар «тулпар таштын».

Күү - бир көч, залкар-залкар жүк артынган,
Күйүтү нечен көздөн тамган жаштын.

Өтсө да сансыз кылым, сансыз убак,
Көчкө окшоп күүлөр келет убап-чубап.
Бул өзү кылымдардын дүбүртү бейм,
Тыңшачы, дүбүрт чыгат, дүбүрт чыгат!

Эл күүсү- элдин мүлкү, элге байлык,
Күүлөрдү кароо кыйын элден айрып.
Анда бар кайталангыс эчен маани,
Анда бар кайталангыс эчен кайрык.

Кээси окшоп тулпар арыш ташташына,
Кээси окшош куш канатын жаскашына,
Жонунан, залкар күүдө залкар маани,
Окшобойт бир черткени башкасына.

Учурлар алмашылып албан-албан,
Кезинде туяк мүргүп, канат талган.
Кезинде эл чачылып коргол сымак,
Болбосо, комузга окшоп жерде калган,
Мөгдөгөн. Ал мөгдөөсү күүгө айланып,
Карачы, ар кайрыгы өксүк – арман...

(Ж.С.)

Эне тилим

Өгөө болуп өгөй берет дайыма,
Күндүр-түндүр тынчтык бербей жаныма.
Эки дүйнө унутууга акым жок,
Эне тилди сиңген каны-жаныма.

Эне тилим эчен кылым карытты,
Күбө тартам күжүлдөгөн тарыхты.
Кыргыз эли эчен кыйын кезенде,
Кыл чайнашып, кылыч сууруп чабышты.
Эне тилим эчен кылым карыткан,
Эч ким аны өчүрө албайт Тарыхтан.

(Т.Нурм.)

Нооруз

Нооруз келди, элдин куту кетпесин,
Нооруз-өмүр, күйгөн шамы өчпөсүн.
Нооруз майрам – ата-баба белеги,
Нооруз – достку, бүчүрлөрү көктөсүн.

Нооруз келди жаздын жыты жыттанып,
Гүлдөр гүлгө, кыз жигитке ыкталып.
Жарашыгы жашыл баркыт түс берип,
Жашоону улап, боек сүйкөп, кыш калып.

Нооруз келди, далай жылдар көрүнбөй,
Шаан-шөкөтү, ырыскысы төгүлбөй.
Нооруз келип, «Алас» айтып, эл тосту,
Дили бирге дидаарлашты бөлүнбөй.

Нооруз келди, жер гүлдөсүн, ый болбой,
Нооруз келди, достук консун, чыр болбой.
Нооруз келди, калыс болуп кан жолдо,
Ыйман тилеп, жамандыкка жол койбой.

Нооруз келди, элим тосту жайдары,
Жыл ажырап, мезгил көчү жаз айы.
Нооруз дайым жакшылыкка жол баштап,
Нооруз болсун жаркын турмуш маанайы.

(А.Барн.)

Алас-алас

Алас - алас – алас!
Ар балээден калас!
Эски жыл кетти,
Жаңы жыл келди.
Айдан аман,
Жылдан эсен бололу.
Эски жыл колдосун!
Жаңы жыл жалгасын!

Алас – алас – алас!
Ар балээден калас!
Жер жарылып, чөп чыксын!
Желин жарылып, сүт чыксын!
Алас – алас – алас!
Ар балээден калас!

Каалоо

Туугандар!
Бакыт тоссун жолуңарды!
Турмуштан каалаганын баарын берсин!
Жардамга ар убакта достук келсин.
Улгайгандар улук болсун,
Уланыңар сылык болсун.
Соо болсун Ай да, Күн да, талаа дагы,
Күн нуру тийип турсун,
Элге, жерге, мага дагы.

(Т. Кож.)

Жаңылмачтар

Көйкөлгөн көк чөп жакшы,
Көктөм көк чачты.
Көктөмдө Көчөр чөп чапты.
Көчөр чөптү көп чапты,
Көчөр көк чөптү чапты.

Көп алачык
Көп алачыкта
Көк ала чыт
Көк ала чыттан
Көп ала чык

Ак дайранын ортосунда аралча,
Аралчада өсөт дайым кара алча
Кара алчадан каалашынча теришип,
Аралчага акпай сүзүп баралса.

Бул кайсыл арал?
Каргалы арал.
Камыш башын кайрып,
Карга уялар.

Кыргызча – өзбекче сөздүк

А

- Абалтан** - азалдан
Абройлуу - обрўйли
Адал - ҳалол
Азык - озиқ, озиқ-овқат
Айгыр - айғир от
Адегенде - даставвал
Аеосуз - аёвсиз
Акын - шоир
Ала кийиз - кигиз, наMAT
Алачык - чайла
Алкоо - миннатдорчилик
Алектенүү - уринмоқ
Алкыш - ташаккур,
ташақкурнома
Амалкөй - айёр,
тадбиркор
Аргасыздан - иложсиз,
чорасиз
Ачкыл - нордон
Аяк кап - идиш солинадиган
қоп (ҳалта)

Б

- Баалуулук** - қадрият
Бал - асал
Багыныңқы сүйлөм – эргаш
гап
Байкоосудан - кутилмаган,
тўсатдан
Байсал - хотиржамлик,
тинчлик
Байыр алуу - ўрганиб
қолмоқ, кўникмоқ
Баласаак - болажонли
Балдыз - қайинсингил
Балчык - балчиқ, лой

Бап - боб

Баралына жетүү - меъёрига
етмоқ

Барктуу - ҳурматли

Бата - фотиҳа

Баталга - кунда

Батыш - ғарб

Басым - урғу

Бачым - тезда, дарров

Белек - совға

Боордош - қардош

Буудан - чопқир от

Буурчак - ловия, нўхат

Бүлүнүү - саросима, ола-
говур

Бүлөө - қайроқтош, чорқирра,
оида аъзоси

Г

Гүлзар - гулзор

Гүлдесте - гулдаста ,

Д

Дарыгер - шифокор

Дарым - афсун, жоду

Демилгелүү - ташаббусли

Дилде - тилла, олтин

Дили - ыялби

Добулбас - барабан,
дўмбира

Дөбө - тепалик, баландлик

Дубан - туман

Дүбүрт - от дупури

Дүйүм - ҳар хил, турли-туман

Дүмүрчөк - квитанция

Дүң (баа) - чакана (нарх)

Ж

- Жаа** - ёй, камон
Жал - ел
Жадегенде - хаттоки
Жабдык - жабдуқ, жиҳоз
Жазмыш - тақдир
Жайчы - сеҳргар
Жайык - ёйиқ, ёйилган
Жакут - ёқут
Жакыр - камбағал, қашшоқ
Жалчы - ёлланган хизматкор
Жалаа - туҳмат, ғийбат
Жамбы - қуйма кумуш
Жебе - ўқ, камон ўқи
Жел - шабада
Желим - елим
Жертөлө - ертўла уй
Жобогер - жавобгар
Жомок - эртак
Жуучу - совчи
Жүгөн - юган
Жүгүн - таъзим қилмоқ
Жилик - илик

З

- Залим** - золим, шафқатсиз
Зыкым - бахил
Зымырык куш - семруғ
Зыгыр - зигир, зигирпоя
 толаси
Зээндүү - қодир

И

- Идиректүү** - идрокли
Ийгилик - хайрли,
 муваффақият
Ийин - ин
Ийнелик - ниначи
Ийменүү - ийманмоқ,
 уялмоқ
Илбериңки - ҳожатбарор
Илбээсин - ёввойи қушлар
Иликтөө - мўраламоқ
Илим - фан
Иреге - остона, бўсаға
Ирик - ахта қўчқор
Итиркейи келүү - ғаши
 келмоқ
Ишкер - ишчан, тадбиркор
Ишенбилик - шанбалик

К

- Каакым** - момақаймоқ
 (қоқи ўт)
Казат - қазо, жанжал
Казы - қози
Кайберен - оху, кийик
Каймана - махфий, яширин
Кайнеже - қайнэгачи
Калак - куракча
Калпа - устоз, мураббий
Канааттандырарлык -
 қониқарли
Қаңшаар - овоза, миш-
 миш гаплар

Карандай чай - сутсиз чой
Каргаша - тўсиқ
Көзөмөл - кузатмоқ
Көмүскө - хилват жой
Көрнөк - кўрғазма
Кунан - 3 ёшдаги той
Күзөтчү - қоровул
Күүгүм - оқшом
Кылаасы - қирғоқ, соҳил
Кыраан - чапдаст, чаққон
Кыштоо - қишлоғ

Л

Лөк - нортауя
Лөкүйгөн - ғоят катта,
улкан

М

Маара - марра
Мамык - пар
Марал - буғунинг урғочиси
Маржан - маржон
Машыгуу - машқ қилиш,
шуғулланиш
Мелүүн - салқин
Мекенчил - ватанпарвар
Менчик - шахсий мулк
Мискей - идиш
Мол - мўл, мўл-кўл
Морт - мўрт, синувчан
Мөрөй - ўтик, ғолиб чиқиш
Мөөр - муҳр
Мукамдуу - хушоғанг, бир
маромдаги ҳаракат
Мурас - мерос
Мүлк - мулк

Мүйүз - шох, мугиз
Мыскылдоо - масхара
қилмоқ
Мээлей - қўлқоп
Мээрбан эже - ҳамшира

Н

Наадандык - нодонлик
Назик - нозик
Накыл сөз - ақлли сўз
Намыс - ор-номус,
ифтихор
Нар - нортауя
Насип - насиба
Насыя - насыя, қарз
Натыйжа - хулоса, якун
Нөкөр - навкар
Нөөмөтчү - навбатчи
Нөшөр - жала, шаррос
ёмғир
Нуска - 1) намуна, 2) адад
Нымдуу - намлик, ҳўллик

О

Ооздук - сувлик
Озунуп - ўзиб кетмоқ
Олдоксон - қовушмаған,
беўхшов
Омоктуу - дадил
Оңтойсуз - ноқулай
Оолакта - узоқлашмоқ
Опузалоо - пўписа қилмоқ
Ор - ўра, чуқур
Орой - қўпол, дағал

Ө

- Өжөр** - ўжар, қайсар
Өзгөчө - ўзгача
Өкүл ата - вакил ота
Өксүк - ўксик, ғамгин
Өлчөм - ўлчам, ўлчов
Өлөң - ашула
Өмүр баян - таржимаи ҳол
Өргүү - дам олиш, таътил
Өрнөктүү - кўзга кўринарли
Өрөөн - водий
Өспүрүм - ўсмир
Өткүн - ўтгин, ўтиш
Өткүр - ўткир
Өч алуу - қасос олмоқ

П

- Парыз** - фарз, бурч
Пейил - феъл, хулқ
Перси тили - форс тили
Пикир - фикр, ўй
Постек - кўндаланг

С

- Сабаттуу** - саводли
Сабаа - меш, саноч
Сайгак - сўна
Сайма - кашта
Сакчы - соқчи, қўриқчи
Салабаттуу - салобатли
Салым кошуу - ҳисса
қўшмоқ
Салкын - салқин
Санаа - қайғу

- Санжап** - тартиб
Санжыра - шажара
Сараң - бахил, қизғанчиқ
Сенек - қотиб қолмоқ
Сергип - шамоллатиш
Согуштук - ҳарбий
Сологой - чапақай
Сөңгөк - новда
Сөксөөл - саксовул
Сөрү - чорпоя, сўри
Сунуш - таклиф
Сур - кулранг
Сурак - сўроқ
Сүткор - судхўр
Сыбызгы - сибизға
Сыйкырчы - сеҳргар

Т

- Табылга** - ўлжа, топилма
Тажатма - безор қиладиган
Тайеже - хола
Такыя - қизлар дўпписи
Такмазалык - тахқирлаш,
хўрлик
Талапкер - номзод
Таржымалы - таржимаи
ҳол
Тармал - жингалак,
қўнғироқ
Татыктуу - лойиқ, муносиб
Телки - буғунинг урғочиси
Тендик - тенглик
Тектир - текислик
Тектүү - тагли-тугли
Теребел - атроф, теварак

Тээжик - тажанг
Тиешелүү - тегишли
Тиреги - тирамоқ, тираб
турмоқ
Тирөөч - тирак, тирагич,
тиргак
Токой - ўрмон
Токоч - нон
Токуучу - тўкувчи
Толуктооч - тўлдирувчи
Торгой - тўрғай
Төкмө - бадиҳагўй
Төөнөгүч - нина, тўғнагич
Төркүн - аёлининг
қариндошлари
Тун бала - бош фарзанд
Тунук - тиниқ
Түйшүк - туйшук, юмуш
Түтөк - нафас қисиши
Түшүм - ҳосил
Түрдүү - ҳар-хил

У

Уз - моҳир, чевар
Улама - уламо, олим
Уламыш - гап-сўзлар, миш-
мишлар
Унаа - автомашина
Ууз - оғиз сути
Урпак - авлод, насл
Устун - устун
Уюлу - қутб (шимолий
қутб)

Ү

Үбөлүк - жува, ўқлов
Үгүт - ташвиқот, ўгит
Үзүндү - парча, лавҳа
Үлгү - намуна
Үлпөт - улфат, жўра
Үйрөнчүк - ўрганувчи,
шогирд
Үйүр - пода
Үндүү - унли
Үнсүз - ундош
Үркөр - хулкар

Ч

Чаар - ранг-баранг
Чаарчык - кийик боласи
Чабарман - отлик, чавандоз
Чабуул - хужум
Чабалекей - қалдирғоч
Чака - челак
Чалгы - чолғи ўроқ
Чалгын - қанот, пат
Чарба - чорва
Чаян - чаён
Чейрек - чорак
Чексиз - чексиз, бепоён
Чечим - қарор, хулоса
Чыгдан - чийдан ясалган
тўсиқ
Чийне - чана
Чоор - най
Чоочун - ўзга, биров
Чоюн - чўян
Чөгүн - човгун
Чөйрө - доира, муҳит

Чөл - чўл, сахро
Чөмүч - чўмич
Чөйчөк - ёғочдан ясалган
коса
Чукул - шошилинич
Чуңкур - чуқур, ўра
Чыгым - чиқим
Чыгыш - шарқ
Чыпалак - жимжилоқ
Чыр - жанжалкаш
Чээн - ин, уя

Ш

Шакек - узук
Шакирт - шогирд
Шалбаа - майсазор, ўтзор
Шаан-шөкөттүү - шон-
шарафли
Шаттык - шодлик,
хурсандлик
Шашкалактап - шоши-
линч
Шумдук - ажиб нарса
Шумпай - уддабурон,
фирибгар
Шүүдүрүм - шудринг
Шылтоо - баҳона
Шылуун - эпчил, чаққон
Шыкаалап - мўралаб
Шыралга - чўтал
Шырбаз - семиз қўзичоқ

Ы

Ыза - озор, хафагарчилик
Ыкма - усул, услуб
Ыкчам - чаққон
Ылдам - илдам, тез
Ынгайлуу - қулай
Ыраак - йироқ, олис
Ырайымсыз - шафқатсиз
Ыркак - ритм, маром
Ыштык - дудхона

Э

Эгиз - эгиз, эгизак
Элек - элак
Элет - чека
Элик - буғунинг бир тури
Элпек - эпчил, чаққон
Элчи - элчи
Эмерек - уй жиҳозлари
Эмчи - эмчи, табиб
Эңиш - ён-бағир
Эт - гўшт
Эчак - аллақачон
Ээр - эгар

Шарттуу кыскартуулар

- А.Т. – А. Токомбаев.
А.Токт. – А. Токтомушев
А.●. – А. Осмонов.
А.Барп. – А.Барпиев
Ж.Б. – Ж. Баласагын
Ж.Бок. – Ж.Бөкөнбаев.
Ж.С. – Ж. Садыков
Ж.Т. – Ж. Турусбеков
И.И. – И. Исаков
К.Б. – К. Баялинов.
К.Ж. – К. Жантөшев
К.С. – К. Сактанов
М.▲. – М.Алыбаев
М.Г. – М. Гапаров
М.И. – М. Исматуллаева
Р.Г. – Р. Гамзатов
Р.Ш. – Р. Шүкүрбеков
С.Ж. – С. Жусуев.
Т. – Токтогул
Т.М. – Т. Молдо
Т.К. – Т.Касымбеков
Т.Кож. – Т.Кожомбердиев.
Т.Нурм. – Т. Нурмамбетов
Т.У. – Т. Үмөталиев
Ю.Г. – Ю. Гагарин
Э.Т. – Э. Турсунов
«АК» жс. – «Аалам кыргыздары» журналы
«ЗК» – «Заман Кыргызстан» гезити
«К» жс. – «Кулунчак» журналы
«Ш» жс. – «Шоокум» журналы
«К.руху» – «Кыргыз руху» гезити
КСЭ – Кыргыз совет энциклопедиясы

I ЧЕЙРЕК

1-§. Сөз айкашы.....	3
2-§. Көнүгүүлөр.....	6
3-§. Сүйлөм.....	7
4-§. Сүйлөмдүн мааниси боюнча бөлүнүшү.....	9
5-§. Көнүгүүлөр.....	10
6-§. Сүйлөм мүчөлөрү. Ээ жана анын милдетин аткаруучу сөздөр.....	13
7-§. Баяндооч жана анын милдетин аткаруучу сөздөр....	17
8-§. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу.....	19
9-§. Көнүгүүлөр.....	21
10-§. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү. Аныктооч.....	22
11-§. Көнүгүүлөр.....	26
12-§. Сөз өстүрүү.....	29
13-§. Кайталоо.....	31

II ЧЕЙРЕК

14-§. Толуктооч жана анын милдетин аткаруучу сөздөр.....	37
15-§. Көнүгүүлөр.....	41
16-§. Сөз өстүрүү.....	43
17-§. Бышыктооч жана анын милдетин аткаруучу сөздөр.....	44
18-§. Көнүгүүлөр.....	48
19-§. Сөз өстүрүү.....	50
20-§. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо.....	51
21-§. Кайталоо.....	53

III ЧЕЙРЕК

22-§.	Бышыктоочтун түрлөрү.....	57
23-§.	Көнүгүүлөр.....	61
24-§.	Сөз өстүрүү.....	63
25-§.	Сүйлөм. Жөнөкөй сүйлөм.....	65
26-§.	Жалаң сүйлөм.....	67
27-§.	Жайылма сүйлөм.....	68
28-§.	Көнүгүүлөр.....	69
29-§.	Атама сүйлөм.....	71
30-§.	Сөз өстүрүү.....	73
31-§.	Сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо.....	74
32-§.	Кайталоо.....	76

IV ЧЕЙРЕК

33-§.	Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү.....	80
34-§.	Бир өңчөй мүчөлөргө коюлуучу тыныш белгилер.....	82
35-§.	Көнүгүүлөр менен иштөө.....	84
36-§.	Бир өңчөй мүчөлөрдүн байланышуу жолдору.....	85
37-§.	Бир өңчөй мүчөлөрдүн стилистикалык өзгөчөлүгү.....	87
38-§.	Көнүгүүлөр менен иштөө.....	89
39-§.	Бир өңчөй мүчөлөрдөгү жалпылагыч сөз.....	91
40-§.	Жалпылагыч сөздөргө коюлуучу тыныш белгилер.....	93
41-§.	Сөз өстүрүү.....	95
42-§.	Эскирген сөздөр. Архаизмдер.....	96
43-§.	Тарыхый сөздөр.....	98
44-§.	Эскирген сөздөрдүн стилистикалык өзгөчөлүгү.....	100
45-§.	Сөз өстүрүү.....	101
46-§.	Кайталоо.....	103
	Кыргызча – өзбекче сөздүк.....	119
	Шарттуу кыскартуулар.....	125

Окуу басылмасы

Абдувалиева Б., Исматуллаева М.

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү
мектептердин 8-класстары үчүн окуу китеби

Редактору *Уринбаев А.*

Тех. редактору *Тишабаева М.*

Корректору *Балтабаева М.*

Басууга 10.11.11. кол коюлду. Форматы 60x90 1/16.
Көлөмү 8,0 физ. басма табак. Нускасы 15 000. Заказ №741.

«Учкун» ААКда басылды
720031, Бишкек ш., С.Ибраимов көч., 24.

(10 A)

Handwritten initials or signature in the top left corner.

